

Ad fontes! Arkivene som kunnskapsressurs i tidlig nytid, 1500-1800

Torkel Thime, spesialrådgiver, Arkivverket
toth@arkivverket.no

Sammendrag

Norsk arkivhistorie har primært handlet om de som skapte og forvaltet arkivene. Brukerne er mindre synlige. Denne artikkelen forsøker å vise hvem brukerne var i tidlig nytid, hvilke arkiver som ble benyttet, hva de ble brukt til, hva slags kunnskap som ble skapt og hvordan denne ble formidlet. Arkivkaperne brukte egne arkiver til administrative og økonomiske formål. Allmuens behov for å sikre sine rettigheter var et helt sentralt element i norsk arkivforvaltning allerede fra 1500-tallet. Periodens topografiske og historiske publikasjoner gir et rikt bilde av hvordan arkivmateriale ble brukt til å skape kunnskap om fortiden og hvordan denne kunnskapen ble formidlet til allmennheten. Topografer og historikere brukte først og fremst arkiver som fantes i deres nærrområder: i lens- eller amtsarkivene, byarkivene, embetsarkiver på embetsgårder, gårdsarkiv og egne private samlinger. Arkivene i København spilte en langt mer beskjeden rolle. Kunnskap om fortiden ble formidlet gjennom de skriftene som ble mangfoldiggjort og publisert i perioden. Mange av disse skriftene fikk en omfattende leserkrets i store deler av det norske samfunn. De topografiske og historiske skriftene samt allmuens bruk av arkiv til rettslige formål bidro til å skape en utbredt bevissthet om arkivenes betydning som kunnskapsressurs.

Nøkkelord: Arkivhistorie, kunnskapshistorie

Abstract

The archives as a knowledge resource in the early modern period

Norwegian archival history has primarily been about those who created and managed the archives. The users are less visible. This article attempts to show who the users were in the early modern era, which records were used, what they were used for, what kind of knowledge was extracted and how it was disseminated. The archive creators used their own records for administrative and financial purposes. The public's need to secure their rights was a central element in Norwegian archival management already from the 16th century. The period's topographical and historical publications give a rich picture of how archival material was explored to create knowledge about the past and how this knowledge was communicated to the public. Topographers and historians primarily researched on records that existed in their immediate areas: in the county archives, city archives, records kept by the office-holder, farm records and their own private collections. The archives in Copenhagen played a far more modest role. Knowledge of the past was conveyed through the writings that were multiplied and published during the period. Many of these writings gained an extensive readership in large parts of Norwegian society. The topographical and historical writings as well as the general public's use of archives for legal purposes contributed to creating widespread awareness of the importance of archives as a knowledge resource.¹

Keywords: Archival history, knowledge history

Innledning

Norsk arkivhistorie har først og fremst vært fortellingen om de ulike arkivinstisusjonene, fagets utøvere, arkivbestanden de forvaltet, deres arbeidsoppgaver og arkivfagets utvikling. Dette perspektivet preger Åsmund Svendsens (1967-) bok om Riksarkivet fra 2017 (Svendsen 2017). Det samme gjelder tidligere riksarkivar John Herstads (1936-) beretning om Henrik Wergeland og hans

arbeid om Riksarkivarembetet gjennom 175 år (Herstad 2008; 2016). Skriftene om statsarkivene, som i hovedsak begrenser seg til statsarkivene i Trondheim, Oslo og Bergen, følger det samme mønsteret (Dahl 1996; Løvlien 2000; Nedrebø 1998-2007). De få kommunearkivbeskrivelsene er likedan (Wiesener 1914; Juhasz 1977; Storhaug 1986; Thingsrud 1987 og Fidjestøl 2008). En gjennomgang av norsk arkivlitteratur viser at dette har vært en lang tradisjon (Askjem 1991).

Norsk arkivhistorie i tidlig nytid er, med noen få unntak, svært tynt beskrevet. Noen få artikler drøfter i hvilken grad arkivbestanden på Akershus slott kan karakteriseres som et riksarkiv fra tidlig 1300- til 1500-tallet (Blix 1964: 175; Koht 1927: 7; Kjellberg 1999: 13). Tiden mellom 1500 og 1800 er bare kort berørt (Bech 1842; Birkeland 1922: 42; Steinnes 1941: 5; Kiil 1969: 21–22).²

Den tyske historikeren Markus Friederich (1974-) har en bredere tilnærming i boka *Die Geburt des Archivs. Eine Wissensgeschichte* fra 2013. Boken dekker senmiddelalder og tidlig nytid. Et av hans hovedpoenger er at arkivene ikke levde i et vakuum, men ble påvirket av samfunnet utenfor. Arkivene ble brukt til vidt forskjellige formål der interessene var ulike og til dels motstridende. En historie om arkiv som kunnskap kan, ifølge Friederich, ikke begrenses til en analyse av arkivkataloger og bevaringspraksiser. Den må vise i hvilken grad, hvordan og av hvem arkivene «was utilized in everyday life» (Friederich 2018: 4-5).

I denne artikkelen er nettopp målet å endre perspektivet fra arkivinstusjonene og utøverne av faget sin synsvinkel til arkivbrukerne. Hvem brukte arkivene som var oppbevart i arkivdepotene, hvilke arkiver undersøkte de og hva brukte de arkivene til? Arkivdepotene og arkivene var grunnlagsmateriale for kunnskap om fortiden, den nære og den fjerne. Først og fremst trengte arkivskaperne arkivene for å opprettholde kunnskap om tidligere handlinger, avtaler og forpliktelser. Tilgjengelige arkiver var også et vilkår for kunnskap om rettssituasjonen, både mellom private rettssubjekter og mellom myndigheter og folk. I tillegg ble

arkivene en relevant kilde til kunnskap om samfunnet. I denne artikkelen vil jeg forsøke å vise

1. hvem arkivbrukerne var
2. bruksformålene (hva slags kunnskap ble skapt og hva den ble brukt til)
3. hvilke arkiver som ble benyttet
4. hvordan og til hvem kunnskapen ble formidlet

Tidligere forsøk på å besvare disse spørsmålene har bare delvis gitt resultat. Mitt kildemateriale bestod da i hovedsak av arkivmateriale fra lensherre og amtmann/stiftamtmann i tillegg til stattholder- og slottslovarkivene på Akershus slott. Disse var ansvarlige for henholdsvis lens-/amtsarkivene og Akershusarkivet. Dette var i perioden 1500-1800 landets viktigste arkivdepoter. Noen brukergrupper og bruksformål er svært synlige i dette kildematerialet. Det gjelder først og fremst arkivskaperne og deres bruk av eget arkivmateriale, men også vanlige folk som hadde behov for å sikre sine økonomiske og rettslige interesser. Disse brukerne og bruksområdene har jeg skrevet om tidligere (Thime 2016; 2019; 2021; 2023). I denne artikkelen vil jeg gjengi hovedtrekkene. Kildematerialet fra lensherre, amtmann, stattholder og andre offentlige arkivskapere inneholder svært få opplysninger om annen arkivbruk.

Perioden fra 1500 til 1800 var preget av store vitenskapelige og teknologiske fremskritt, bedre utdanningsmuligheter og økt lesekyndighet i brede lag av samfunnet (Byberg 2007: 21-22, 112-113). Papir erstattet etter hvert det mer kostbare pergamentet og ble vanlig i Europa fra tidlig på 1500-tallet. Boktrykkerkunsten muliggjorde masseproduksjon av trykksaker. Trykksakene fikk stor spredning blant Europas befolkning. Det var først og fremst teologiske eller religiøse publikasjoner, men også juridisk, naturvitenskapelig og ikke minst historisk litteratur. Den økende interessen for vitenskap og økonomi, historie og oldsaker skapte grobunn for en ny litteratursjanger, den historisk-topografiske. En litteratur som ifølge Steinar Supphellen (1939-) «med visse historiske

innslag prøvde å gje ei skildring av større eller mindre deler av Noreg med noko ulik vekt på naturtilhøve, næringsliv og folkeliv» (Supphellen 1979: 198).

«Ad fontes!», til kildene, var renessansehumanistenes programerklæring. De var preget av en fornyet interesse for antikken. Den skulle fortrinnsvis studeres gjennom de originale verkene. Det var annerledes med nyere historie. Her manglet autoritative skrifter. Ny kunnskap måtte skaffes til veie. Det gjorde man først og fremst på grunnlag av arkivdokumenter og andre gjenstander fra fortiden. Dette endret etter hvert historieskrivingen fra en filosofisk til en mer kildenær fortelling. Historikerne ble påvirket av antikvarianismen, fortidsstudier basert på historiske levninger.

Det ble trukket klare skillelinjer mellom historikernes og antikvarenes interesser og arbeidsmetoder. Både historikere og antikvarer betraktet historiefaget som en mer opphøyet, litterær, etisk og filosofisk disiplin, først og fremst knyttet til det universelle, de storpolitiske tema og hendelser. Antikvarene var mer rettet mot det lokale og konkrete (Sweet 2004: 1-4). Folkloristen Anne Eriksen (1958-) kaller det to ulike kunnskapstradisjoner. Den historiske var mest opptatt av selve historiefortellingen, kronologien og dens politiske og moralske implikasjoner for nåtiden. De refererte sjelden til arkivmateriale. Antikvarene derimot var mest opptatt av fortidslevninger og hvordan disse skulle tolkes. Arbeidet var deskriptivt og preget av en systematisk beskrivelse av gjenstander, arkivmateriale eller andre fortidslevninger. De var også mer opptatt av det lokale og mer stedsorienterte (Eriksen 2007: 18-30). De to kunnskapstradisjonene påvirket likevel hverandre. Flere forfattere virket innenfor begge sjangerne. Det gjaldt blant andre Absalon Pedersson Beyer og Peder Claussøn Friis på 15-1600-tallet og Ludvig Holberg, Gerhard Schøning og danskfødte Peter Frederik Suhm på 1700-tallet.

Antikvarer over hele Europa var fascinert av sporene fra fortiden og eldre kulturer og etablerte gjerne egne gjenstandssamlinger, særlig slike som vitnet om viktige personer og hendelser. Den historisk-topografiske litteraturen gjorde

flittig bruk av gamle levninger, også arkivmateriale. Eksempler på denne typen litteratur finnes helt tilbake til midt på 1500-tallet, men den fikk et langt større omfang utover 1700-tallet. Den var heller ikke noe særnorsk fenomen (Sweet 2004: s. 8-9).

Eriksen betegner den historisk-topografiske litteraturen som norske antikvarers foretrukne sjanger, der antikviteter eller oldsaker var ett av flere emner. Historisk-topografisk litteratur er ifølge Eriksen hovedkilden til norsk 1700-talls antikvarianisme (Eriksen 2014: 31). Men den er også en hovedkilde til kunnskap om hvordan arkivmateriale ble brukt utover de økonomisk-administrative og rettslige formål. Flere forfattere, både av historisk-topografiske og rent historiske verk, forteller om bruken av arkiver og arkivinstitusjoner i forordet. Enda mange flere henviser til arkivkilder og hvor disse var oppbevart i hovedteksten. Men i mange tilfeller opplyser ikke forfatterne hvor de har sine opplysninger fra. I noen tilfeller aner vi at opplysningene trolig er hentet fra arkivene, mens andre ganger virker fortellingen i større grad basert på litteratur og muntlige kilder.

Min analyse er utelukkende basert på sikre referanser til forfatternes arkivbruk. 109 rene historieverk og historisk-topografiske skrifter er gjennomgått, det eldste fra 1540-årene og det yngste fra 1799.³ Da har jeg utelukket fjorten topografiske verk fra andre halvdel av 1700-tallet som helt mangler historiske betraktninger (se vedlegg 3). Skrifter som er forfattet før 1800, men publisert senere er også tatt med. Skriftene er digitalt tilgjengelige, hovedsakelig på Nasjonalbibliotekets nettsider. Forfatternes forord og innledninger er gjennomlest i sin helhet. I tillegg har jeg søkt i fritekst på et stort antall relevante søkeord for å finne spor av arkivbruk. Gjennomlesing av bøkene i sin helhet ville tatt mer tid enn jeg har til rådighet. OCR-behandlingen i Nasjonalbiblioteket er imidlertid langt fra fullkommen. Programvaren feiltolker ofte bokstavene, særlig de gotiske. Jeg kan derfor ha oversett forekomster. I tillegg har jeg utelatt to skrifter som er nevnt i litteraturen, men som ikke er digitalt tilgjengelige: en liten beskrivelse av Oppdal fra 1689 skrevet av presten Andres Hanssøn Bernhoft

og Peter Werløes beskrivelse av Kjøllefjord 1741 (Sandnes 1970: 16-18). Jeg har, med noen få unntak, også utelatt svarene på 1743-spørsmålene fra Danske kanselli (se nedenfor). Derfor må mine estimater om arkivbruk oppfattes som minimumsanslag.

Arkivbrukerne

De som skapte arkivene

De geistlige var trolig først ute med å bruke dokumenter i Norge, særlig i forvaltningen av det geistlige jordegodset. De førte brevbøker der de protokollerte sin brevveksling. Etter reformasjonen ble klostrene avviklet. Biskoper og prester ble kongens embetsmenn. Prestene beholdt sine arkiver på embetsgården, men noe ble også avlevert til biskopens arkiv, kalt stiftskisten (Bjerkås 1997: 17-19, 43-44).

De norske middelalderkongene var stadig på reise i riket og holdt et ambulende byråkrati. De geistlige blant dem var skolerte skrivere og håndterte de administrative oppgavene, deriblant brevekspedisjoner og arkivhold. Kongens kansler oppbevarte kongens segl, utferdiget kongens brev og førte også bok over kongens eiendommer. Noen kirker og slott fungerte som permanente ekspedisjonskontorer eller kansellier. Der vokste arkivbestanden mer enn andre steder. Kalmarunionen og unionsavtalen med Danmark i 1450 skapte en felles sentraladministrasjon i Danmark. Kanslerembetet ble svekket og opphevet i 1679. Stattholderembetet ble etablert i 1572. Stattholderen var kongens stedfortreder i Norge og holdt til på Akershus slott. Han var ofte også lensherre i Akershus, senere stiftamtmann. Kombinasjonen av stattholder, kansler og riksskriver med tilhørende skriverstue utgjorde noe i retning av en norsk sentralforvaltning.

Fra 1628 til 1660 ble det opprettet flere sentrale fagetater i Norge: myntmester, generalpostmester, generaltollforvalter, skoginspektør, overberghauptmann og et kollegialt overbergamt samt et embete som generalskipsmåler. Før 1660

utgjorde lenet og lensherren det øverste lokale myndighetsområdet i Norge, deretter amtet og amtmannen. Etter 1660-årene bestod forvaltningen i hovedsak av amtene, oppebørselsetaten, bergetaten og militæretaten (Thime 2016: 22-25, 39-43).

Byene hadde et visst selvstyre fra middelalderen. Et byråd, bestående av byens borgere, ledet av en borgermester, styrte byen. Byrådet fungerte også som domstol. Fra 1660 endret byrådet navn til magistrat og ble et statlig embetsorgan. I de større byene hadde magistraten flere underordnede tjenestemenn. Kongelig tilsatte rådstueskrivere og byskrivere førte rettsprotokollene. Magistraten tilsatte folk i lavere stillinger som vektere, stadsmusikanter, kemnere, underfogder m.v. Magistraten satt dessuten i flere kommisjoner med ansvar for kirkens eiendommer, skolevesenet, havnevesenet, fattigvesenet osv. Da byrådet mistet sin funksjon som borgerrepresentasjon, oppstod faste borgerutvalg, gjerne kalt de eligerte menn. De fikk til dels stor innflytelse på byens styre.

Rådstueretten var domstol i byene. Bygdetingene var førsteinstans på landsbygda der sorenskriveren var dommer fra 1591. Saker fra bygdetingene kunne innstevnes til lagmannen i vedkommende lagsokn. Fra 1662 ble bytinget innført som byens domstol i første instans og rådstueretten som mellominstans mellom byting og lagmann. Overhoffretten ble opprettet i 1666 og erstattet de norske herredagene som høyeste norske rettsinstans.

Gruve- og jernverkseiere, godseiere, grossister, trelast-, fiskeeksportører og skipsredere utgjorde periodens større private foretak. Disse virksomhetene skapte og var avhengige av arkiv på samme måte som offentlig forvaltning.

Privat og offentlig forvaltning (sivil, kirkelig og militær) hadde det til felles at de ikke kunne fungere skikkelig uten arkiver. Arkivene måtte stadig konsulteres, de nyeste oftest, de eldre sjeldnere. Tidligere pålegg, bestemmelser, avtaler og forpliktelser måtte være tilgjengelig når virksomhetene skulle gjennomføre sine oppgaver. Embetsinnehaverne var ansvarlige for virksomhetens arkiv. Ved

embetsskifter ble arkivene gjennomgått og arkivfortegnelser utarbeidet. Derved sikret man at arkivene ble korrekt overført til etterfølgeren, at de var intakte og tilgjengelige (Thime 2016: 122-179).

Biskopene, lensherrene og amtmennene var i all hovedsak danske og hørte til det øverste sosiale sjiktet. Prestene måtte ha latinskole, fra 1629 teologisk embetseksamen. Danske «skriverkarle» med erfaring fra danske len og embeter startet på 15- og 1600-tallet gjerne som lens- og amtsfullmektiger for siden å gjøre karriere i det norske embetsapparatet. For sivile embetsmenn ble juridisk universitetsutdanning et krav fra 1736. Rekrutteringen til offentlig forvaltning ble mer formalisert og etter hvert også fornorsket. Felles for de alle var kravet om skriveferdigheter, en viss utdanning, administrativ erfaring og forvaltningskunnskap (Thime 2016: 181-188. SNL: Embetsstanden og teologi).

Allmuen

Leseferdigheten blant allmuen i Norge var trolig utbredt lenge før allmueskolen ble innført i 1739. Mye tyder på at mange kunne lese også på 1600-tallet (Byberg 2007: 21-22, 112-113). Leseferdigheten rettet seg ikke bare mot bøker, men også arkiver. Mange bønder oppbevarte dokumenter som hadde tilknytning til gården. Det var gjerne adkomstbrev, heftelser og rettslige avgjørelser som dokumenterte gårdens rettigheter og plikter. Dersom det oppstod en tvist, var det vanlig at partene la frem eldre dokumenter som kunne underbygge påstander. Rettsprotokollene er fulle av henvisninger til gamle pergamentsbrev, skiftebrev, makeskifter, skjøter, kjøpebrev osv. som ble fremlagt for å belyse eller underbygge et saksforhold.

Uoverensstemmelser mellom private rettssubjekter ble ofte henvist til retten slik at saksforhold og ansvar kunne avklares. Rettsarkivene var derfor ikke først og fremst til for domstolens interne bruk, men primært for å trygge befolkningens rettsikkerhet. Domstolens avgjørelser ble protokollert og kunne konsulteres av allmuen ved behov.

Historikere, antikvarer og topografer

Renessanseantikvarene var først og fremst opptatt av antikkens mynter, manuskripter, innskripsjoner, gamle dokumenter og ulike arkeologiske levninger. Etter hvert som aktiviteten spredte seg til Nord-Europa, ble interessen rettet mot landenes egen fortid og lokale gjenstander. I Norge og Norden innebar dette først og fremst det gamle norrøne samfunnet, dets gravhauger, runeinnskrifter og dokumenter. Man fikk øynene opp for nye innfallsvinkler og nye kilder til kunnskap om fortiden. Studiet av fortidslevninger, der disse fikk tale for seg selv, skulle bidra til å kaste lys over tidligere tiders hverdagsliv, kunst, språk, politikk og religion. Slik sett hadde antikvarene, eller oldsaksgranskerne, mer til felles med vår tids moderne forskere og profesjonshistorikere enn samtidens nasjonale historikere og deres beretninger om høvdinge, konger og kriger. 1800-tallets vektlegging av empiri og Leopold von Rankes (1795-1886) motto «wie es eigentlich gewesen war» har sitt direkte opphav i antikvariske arbeidsmetoder (Sweet 2004. xiv-xviii og 1).

Renessansen og reformasjonen vekket til live en bevissthet omkring fedrelandets historie. I første halvdel av 1500-tallet hadde flere europeiske land utarbeidet sine lands historieverk. I Norge ble lagmennene førende i arbeidet for å tilgjengeliggjøre historisk kildemateriale, delvis fordi de gamle norske lovene måtte oversettes til dansk for å kunne forstås. Lagmann Anders Sæbjørnsson (levde i første halvdel av 1500-tallet) i Oslo oversatte Landsloven med retterbøter omkring 1507 (Robberstad 1976: 217, 226). Til denne utarbeidet han også en kongerekke og kongelig stamtavle. Boken fikk stor betydning og inntok plassen som Norges egentlige lovbok. Den ble sitert i domsakter og fantes i avskrift i nesten hver skipreide. 80 avskrifter som er fra årene 1543-1604 er fortsatt bevart. Boken var angivelig den mest utbredte og leste blant Norges lesekyndige i andre halvdel av 1500-tallet (Bull, E. 1923: 132). Lagmennene Laurents Hanssøn i Stavanger (død etter 1551), Mattis Størssøn i Bergen (-1569) og Jon Simonssøn på Agdesiden (1512-1575) var sammen med Sæbjørnsson førende i arbeidet med saga- og lovoversettelser fra norrønt (Storm 1881: LII, LVIII).

Allerede før reformasjonen finner vi tegn på historiske og humanistiske interesser hos norske geistlige. Biskop Olav Torkelsson (-1535) i Bergen var en av dem. Erkebiskopene Erik Valkendorf (-1522) og Olav Engelbrektsson (1480-1538) skaffet tyske og italienske humanister historiske og topografiske opplysninger om Norge (Storm & Karlsson 1901). Størssøn skrev en *Chronika* om de norske kongene frem til 1263 og om hanseatenes inntreden i Bergen (Ropeid 1970: 116). Absalon Pedersson Beyer (født i Aurland 1528, død i Bergen 1575) forfattet i 1567 *Om Norgis Rige*, der første del hører til den historiske, den andre til den antikvariske kunnskapstradisjonen. Peder Clausson Friis (prestesønn født i Egersund 1545, død i Valle 1614) skrev *Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse* i 1599 (trykt og publisert i 1632). Han forfattet både nasjonale historieverk og historisk-topografiske beskrivelser av ulike landsdeler (Bull 1958: 53-63). Blant Oslohumanistene regnes lektor ved Oslo katedralskole, Halvard Gunnarsson (født 1550, død i Oslo 1608), blant de fremste. Han forfattet kongekroniken *Chronicon regum Norvegiæ* i 1606. Dette var den første trykte Norgeshistorien på latin (Bull 1958: 75). Tormod Torfæus (født på Island i 1636, død på Karmøy 1719) fikk i 1659 stilling som kongelig translatør i nordisk historie. I 1662 ble han sendt tilbake til Island for å samle gamle manuskripter. I en kort periode var han kongelig antikvar med ansvar for å oversette gamle brev og dokumenter samt beskrive gamle samfunnsforhold i de nordiske landene. I 1682 ble han utnevnt til kongelig historiograf for Norge og utarbeidet en omfattende Norgeshistorie på latin. Hans *Historia rerum Norvegicarum* bygger på et stort kildemateriale og omfattet trolig det meste av norrøn litteratur. Verket ble trykt i 1711, men var lite utbredt i Norge. Det ble likevel en hovedkilde for det meste som ble skrevet om Norges eldre historie gjennom 1700-tallet, både i inn- og utland (Bull 1958: 153-156). Presten Jonas Ramus (prestesønn født i Aukra i 1649, død i Ringerike 1718) utga en rekke historiske verk om Norge. Hans historieberetninger ble populære både blant folk og lærde. De ble en vedvarende påminnelse om at Norge hadde en egen, heltemodig historie (NBL). Gerhard Schøning (kjøpmannssønn født i 1722, død i København 1780) regnes som

Norges første profesjonelle historiker. Han var født i Nordland, ble rektor ved Trondheim katedralskole, medstifter i Det Trondhjemske Selskab, professor ved Sorø akademi og til slutt geheimearkivar i København. Han skrev en rekke historieverk, deriblant trebindsverket *Norges Riiges Historie* i slutten av 1760-årene. Schønning var også en ivrig antikvar og topograf. Han forfattet flere skrifter innenfor disse kunnskapsfeltene (SNL).

Lokalhistorisk litteratur var en viktig del av norsk og europeisk historieskriving med røtter tilbake til 1500-tallet. *Hamarkroniken*, et lite skrift fra 1553 av ukjent forfatter, er karakterisert som Norges første lokalhistoriske arbeid. Originalen er gått tapt, men det ble laget mange avskrifter. Den eldste er fra tidlig på 1600-tallet. *Hamarkroniken* omtaler Hamars gyldne fortid tilbake til omkring 1300 og bygger både på skriftlige og muntlige kilder (Pettersen 1986: 16). En ukjent forfatter skrev *Bergens Fundats*, en bergenshistorie frem til 1559 (Ropeid 1970: 116). Ytterligere tre distriktsbeskrivelser er bevart fra slutten av 1500-tallet: en beskrivelse av Finnmark fra 1580-årene, *Ganndske Nommedalls leens beskriffuelse* (Namdal) fra 1597, begge av ukjent forfatter, og *Lofotens och Vestralens Beskriffuelse* fra 1591 av Erik Hansen Schønnebøl (født i Fyn ca. 1535, død ca. 1595). Schønnebøl var fogd i Salten fra 1577 og ble utnevnt til lagmann i Nordland fra 1587 (Næss 2014: 123). De tre siste skriftene handlet først og fremst om topografiske forhold, naturforhold, ressurser, folk og næringsliv, lite om områdenes historie. Slike topografiske beskrivelser, som oftest av prestegejld og byer, doblet seg på 1600-tallet (fra fem til ti), for så å øke formidabelt på 1700-tallet. De var forfattet av embetsmenn og næringsdrivende fra samfunnets øvre sosiale sjikt. Opplysninger om historiske forhold og registrering av forninner var ofte en del av fremstillingen.

Overbergamtsforvalter og teolog Jens Essendrop (prestesønn født i Christiania 1723, død i Kongsberg 1801) forfattet en *Physisk-oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield*. Den ble trykt i København i 1761. To-binds verket *Physisk og oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør*, utgitt 1762 og 1766,

var forfattet av presten Hans Strøm (prestesønn født i Borgund 1726, død i Hokksund 1797). Publikasjonen dannet mønster for de lokale historisk-topografiske skriftene i Norden. Han beskrev beliggenhet, grenser, administrativ inndeling, planteliv, dyreliv, næringer og befolkning i samtid og fortid. I andre bind beskrev han det enkelte prestegjeld, da også områdets historie og antikviteter. Det er særlig fortidsminner, kirker og gravhauger som omtales (Strøm 1762).

Et «Corresponderende Topographisk Selskab for Norge» ble etablert i Christiania i 1791. Formålet var å «samle og udbrede en nøjere Kundskab om Norge». Stiftamtmanden i Akershus, Frederik Moltke (født i Odense 1754, død i Ålborg 1836), presten Jacob Nicolaj Wilse (prestesønn født på Jylland 1736, død i Eidsberg 1801), Hans Strøm og amtsfysikus Hans Møller (proprietærsønn født nær Fredericia 1733, død i Porsgrunn 1796) var blant innbyderne (Bull et al. 1791). Foreningen utga i perioden 1792-1808 tidsskriftet *Topographisk Journal for Norge*. Medlemmer var forpliktet til å bidra med egne studier. De skulle beskrive et distrikt, et sogn eller by, en bedrift eller lignende. Presten og topografen Hans Jacob Willes (prestesønn født i Seljord 1756, død i Trondheim 1808) beskrivelse over Seljord dannet mønster for slike topografiske beskrivelser (Øverland 1909: 12). Dette mønsteret ble skjematisk presentert i tidsskriftets første nummer. Topografiske skrifter skulle utformes i fire hovedkapitler, hvert med flere underkapitler (se tabell 11). Mange av de skriftene som regnes til opplysningstidens topografiske litteratur i Norge ble publisert i tidsskriftet, ca. 30 til sammen. Flere av disse var forfattet tidligere uten å bli trykt, den eldste fra 1696. Til sammen ble det forfattet 86 historisk-topografiske skrifter på 1700-tallet.

Den intellektuelle eliten, gjerne kalt intelligentsia- eller dannelsesborgerskapet: professorer, prester, leger, advokater, dommere, kjøpmenn og høyere embedsmenn utgjorde kjernetroppene i antikvarianismen. Den tyske historikeren Jürgen Kocka (1941-) har særlig fremhevet hvordan statstjenestemenn preget det tyske

dannelsesborgerskapet på 1700-tallet (Kocka 1988: 70). Historikeren Astrid Swenson fremholder samspillet i alle de europeiske landene mellom ulike aktører og initiativer: enkeltpersoner og institusjoner, statlige og private, initiativer ovenfra og nedenfra, produsenter og forbrukere av historisk kultur. The Society of Antiquaries of London, verdens eldste antikvariske forening, ble opprettet i 1707. Utover 1700-tallet ble vitenskapelige selskap og akademier der historiske tema spilte en viktig rolle opprettet over hele Europa (Swenson 2013: 70). Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, først kalt Det Trondhiemske Selskab, var det første i Norge, stiftet i Trondheim i 1760. Før 1800 var likevel denne typen kulturminnearbeid ingen bred folkelig aktivitet. Tidsskrifter og aviser var forbeholdt relativt få mennesker. Medlemskap i vitenskapelige og kulturelle foreninger var enda mer eksklusivt, for ikke å snakke om tilgangen til den internasjonale debatt (Swenson 2013: 15-18). Antikvariske sysler krevde ikke nødvendigvis mye kapital. Studier kunne utføres og gjenstander samles lokalt ofte uten særlige økonomiske utgifter. Samlinger av lokale funn og observasjoner, sammen med avhandlinger eller beskrivelser, kostet mer tid og energi enn penger. Men aktiviteten krevde utdanning, smak og ikke minst fritid. Slik sett var antikvariske aktiviteter ikke noe for allmuen. Det signaliserte kulturell kompetanse og ga etterlengtet kontakt med den lærde verdenen som lokale, ofte intellektuelt isolerte embetsmenn, hadde møtt under reiser og studier (Sweet 2004: 31-32).

Bergenslegen Henrik Høyer (død 1616) var en av de første norske samlere og etablerte en stor dokumentsamling. Han var av tysk borgerlig avstamning og studerte medisin ved Universitetet i Rostock (Thime 2016: 89, 219-222). Høyer, kollega og svoger Villads Adamssøn samt svigerfaren, den danske biskop Anders Foss (1543-1607), bygget opp en omfattende dokumentsamling i Bergen. Etter hans død ble imidlertid samlingen, etter kongelig påbud, overført til Danske kanselli. Slike påbud om overføring av eldre dokumenter og antikviteter til København ble gitt flere ganger på 15-, 16- og 1700-tallet. Høytstående danske embetsmenn i Norge etablerte dokumentsamlinger som de tok med til

Danmark etter endt embetstid i Norge, deriblant adelsmannen Christian Rantzau (1684-1781) som var stattholder og stiftamtman i Norge (Thime 2016: 149). Disse forholdene bidro til at store dokument- og antikvitetsamlinger var relativt sjeldne her i landet. Embetsmenn i Norge med historisk-topografiske interesser bygget likevel opp egne samlinger bestående av naturalier, antikviteter, bøker og arkivdokumenter. Den velstående vossepresten Gert Miltzows (prestesønn født på Voss 1629, død samme sted 1688) samling omfattet norrøne sagatekster, lovtekster, jordebøker, manuskripter og mye annet. Samlingen var en viktig kilde til hans egne studier og publikasjoner (NBL om Miltzow). Fogden Ivar Wiel (født 1711 på Strømsø, død 1756) ble medlem av det danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog i 1751. Han holdt et stort bibliotek og etablerte en omfattende håndskriftssamling (Bricka 1887-1905 bind 18: 560). Borgermesteren i Bergen, Hildebrandt Meyer (kjøpmannsønn født i Bergen 1723, død samme sted 1785), skapte betydelige dokumentsamlinger til byens historie (Nicolaysen 1870: 12). Jernverkseier og mesén Carl Deichmans (bispesønn født i Danmark ca. 1700, død i Porsgrunn 1780) antikvariske samling var omfattende. Den bestod av bøker, manuskripter, arkivdokumenter og naturalier. Han var blant annet interessert i bergverks historien, forsøkte å innhente dokumentasjon og publiserte i 1777 flere artikler om norske bergverk. Av andre personer som etablerte omfattende samlinger på 1700-tallet kan nevnes veier, måler og vraker Marcus Bærnholt (1703-1770) fra Kragerø. Han etterlot seg en stor samling avskrifter fra offentlige arkiv om byens historie. Han hadde også et stort bibliotek og en myntsamling (Ropeid 1970: 118).

Fortidsgranskerne: utdanning, sosial og geografisk tilhørighet

De 109 historieverk og historisk-topografiske skriftene som er gjennomgått, er skrevet av 71 norske forfattere, om norske forhold (se tabell 1 og 2 og vedlegg 1-3). Da regner jeg også med tre danskfødte med lang botid i Norge eller særlig interesse for norske forhold (Peder Hansen Schønneboel, 1535-1595, Erik Pontoppidan, 1698-1764 og Erik Johan Jessen, 1705-1783).

Tabell 1: Forfattere av skrifter med historisk innhold. Fire forfattere har vært aktive i flere perioder og telles derfor mer enn en gang. Antallet unike forfattere er kun 71. Sæbjørnsson er ikke tatt med her.

Aktive forfattere	Antall
1500-1549	1
1550-1599	7
1600-1649	3
1650-1699	7
1700-1749	11
1750-1799	46
Sum	75

Tabell 2: Antall verk med historisk innhold.

Periode	Historieverk		Historisk-topo- grafiske verk		Næringshistoriske verk		Sum
	Nasjo- nale	Lokale	Nasjo- nale	Lokale	Bedrift	Næring	
1500-1549	1	0	0	0	0	0	1
1550-1599	1	3	1	4	0	0	9
1600-1649	1	0	1	2	0	0	4
1650-1699	2	0	0	7	0	0	9
1700-1749	4	0	2	8	0	0	14
1750-1799	10	1	5	44	10	2	72
Sum	19	4	9	65	10	2	109

86 verk ble skrevet på 1700-tallet av 57 ulike forfattere. Tilsvarende tall for 15- og 1600-tallet er henholdsvis 10 av 8 og 13 av 10. Vi kjenner med andre ord bare til åtte forfattere i tillegg til Sæbjørnsson fra 1500-tallet, hvorav to har ukjent identitet. En av de åtte var også virksom tidlig på 1600-tallet. Historieskriving var med andre ord ingen utbredt aktivitet på 15- og 1600-tallet. Miljøet av lærde og intellektuelle som skrev om norsk historie og norsk landskap var heller ikke veldig stort på 1700-tallet, men økningen var markant. Forfatterne kjente i stor grad hverandres arbeid, noen kjente også hverandre personlig.

Veksten i antallet historiske verk og forfattere skyldtes i all hovedsak den historisk-topografiske sjangeren. Det er rimelig å regne med at flere enn de vi kjenner til arbeidet med historiske tema som enten aldri ble fullført eller som forble ukjente. I 1795 hadde Det topografiske selskapet 176 medlemmer, medlemskap som forpliktet. Det var forventet at de bidro med artikler (se nedenfor). Det gir i seg selv grunn til å anta at historiegransking, og da selvsagt også arkivstudier, omfattet flere enn de vi vet om.

Skribentene hadde som regel en felles yrkes- og utdanningsbakgrunn. De fleste var embetsmenn med universitetsutdanning (tabell 3). For perioden før 1600 fantes det ikke noen formelle krav om utdanning (se ovenfor).

Av de mest fremtredende forfatterne på 1500-tallet var to prester (Friis og Beyer) og én lagmann (Størssøn). Prestestanden dominerte kretsen av historiske forfattere. Over halvparten hadde teologisk utdanning og nesten en tredjedel arbeidet i geistlige stillinger. Mange hadde også fedre innenfor prestestanden. Denne dominansen er tydelig helt fra andre halvdel av 1600-tallet. I siste halvdel av 1700-tallet økte antallet forfattere kraftig. De geistlige beholdt dominansen.

Historisk og topografisk forskning ble primært utført av godt voksne menn relativt sent i livet. Faglige og personlige relasjoner ble utviklet først gjennom studier og ikke minst gjennom et langt yrkesliv. Mange embetsmenn flyttet flere ganger i løpet av sin karriere. Dermed fikk de et stort personlig nettverk både innenfor og utenfor egen yrkesgruppe.

Tabell 3: Forfatternes utdanningsbakgrunn i tidsperioden(e) da de skrev sitt verk. Universitetsstudier innebar i all hovedsak at man studerte ved Universitetet i København. Opplysningene er hentet fra ulike oppslagsverk, først og fremst Store norske leksikon og Norsk biografisk leksikon.

Utdanning	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Teologi		1		6	4	28	39
Jus					1	13	14
Annen universitets-utdanning				1	4		5
Annet		1	1				2
Ukjent	1	5	2		1	6	15
Sum	1	7	3	7	10	47	75

Tabell 4: Forfatternes yrkesmessige bakgrunn i tidsperioden(e) da de skrev sitt verk. Til næringsdrivende regnes også gods-ljerværkseiere. Pedagoger omfatter rektorer og lærere.

Yrke	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Geistlige		2	1	5	2	23	33
Lagmenn	1	1					2
Amtmenn				1	2	4	7
Sorenskrivere						4	4
Fogder		1			1	1	3
Næringsdrivende					1	2	3
Militære						2	2

Yrke	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Andre embetsmenn					2	8	10
Pedagoger			1	1	1	1	4
Andre					1	1	2
Ukjent		3	1			1	5
Sum	1	7	3	7	10	47	75

Tabell 5: Gjennomsnittsalder for forfatterne, der alder er kjent, da de skrev sine ulike verk. Flere personer er med flere ganger med den alder de hadde da de ulike verkene ble skrevet.

Tidsperiode	Snittalder	Antall personer/verk med kjent alder
1500-1549		
1550-1599	51	4
1600-1649	63	3
1650-1699	50	11
1700-1749	52	13
1750-1799	49	70
1500-1799	49	99

Medlemskap i ulike foreninger ga også muligheter for betydelig nettverksbygging. Fra midten av 1700-tallet vokste det overalt i Europa frem klubber og akademier, hemmelige ordener og lærde selskaper. Norge fikk en egen løse av frimurerordenen i 1749. Det Trondhiemske Selskab fra 1760 er

allerede nevnt. I perioden frem til 1800 hadde selskapet 360 medlemmer. Patriotiske sogneselskap og landhusholdningsselskaper ble etablert i flere deler av landet, det første for Sunnmøre av sorenskriver Melchior Falch og sogneprest Hans Strøm i 1773. «Det Nyttige Selskab» ble opprettet i Bergen i 1774. I 1776 ble det etablert tre landhusholdningsselskap: i Stavanger amt, Inderøy og i Romsdals amt. Året etter stiftet amtmann Adeler «Bratsberg Amts oeconomiske Opmuntringsselskab», i 1778 lagmann H. Colbjørnsen «Det Aggerhusiske Patriotiske Selskab». Byborgere, embetsmenn og proprietærer ledet selskapene. De arbeidet for landbruks- og næringsutvikling og utga allmenntilgitt skrifter. Klubber og foreninger så dagens lys i nesten alle norske byer (Bull 1958: 406).

«Det Corresponderende Topographiske Selskab for Norge» ble som nevnt opprettet i 1791. «Ordinære» medlemmer forpliktet seg til å utarbeide topografiske beskrivelser. «Ekstraordinære» medlemmer hadde ingen slik forpliktelse, men kunne innlevere andre bidrag til kunnskap om landet. I begynnelsen talte selskapet 133 medlemmer, 176 og flest i 1795. I 1800 offentliggjorde selskapets tidsskrift en medlemsoversikt, som da viste 139 medlemmer (*Topographisk Journal for Norge*, 1792/93 Vol. 1 Nr. 1-4, 3. hefte: 13-14, 135; 1794/95 Vol. 3 Nr. 9-12, 11. hefte: 130; 1799/00 Vol. 7 Nr. 24-26, 26. hefte: 193ff). Her er også medlemmenes yrke oppgitt (se tabell 6). Prestestanden utgjorde hele 39 prosent av medlemsmassen, langt flere enn noen andre yrkesgrupper. Offiserene var den nest største gruppen med 11 prosent. Dette var i all hovedsak en klubb for embetsmenn og offentlige tjenestemenn. Her finner vi ingen bønder og bare noen ganske få næringsdrivende. Bildet er ikke helt ulikt det vi finner ellers i Europa.

Tabell 6: Medlemmer i Det korresponderende Selskab for Norge året 1800 fordelt på yrkeskategorier. Magistratgruppen omfatter rådmenn, borgermestere, presidenter og byfogder.

Yrkeskategori	Antall	Prosentandel
Amtmann	5	4
Fogd	4	3
Magistrat	6	4
Sorenskriver	10	7
Assessor	5	4
Geistlig	54	39
Offiser	15	11
Lege	4	3
Andre embetsmenn	13	9
Næringsdrivende	9	6
Annet	12	9
Ukjent	2	1
Sum	139	100

Forfatterens bosted var gjennom hele perioden nokså jevnt fordelt mellom by og land (se tabell 7). Flere flyttet fra sted til sted gjennom sin yrkeskarriere, til ulike deler av landet og mellom by og land. Bosted var mindre utslagsgivende enn utdanningsbakgrunn og yrke.

Tabell 7: Antall forfattere av historisk-topografiske verk etter bosted by/land.

Periode	By	Land	Ukjent
1500-49	1		
1550-99	4	3	2
1600-49	1	2	1
1650-99	4	6	0
1700-49	6	4	4
1750-99	16	29	25
	32	44	32

Foreningsdeltakelse på 1700-tallet regnes primært som et byfenomen. Det kunne derfor være nærliggende å tro at historisk-topografiske forfattere og medlemmer i vitenskapelige og topografiske foreninger også stort sett holdt til i byene. Det var imidlertid ikke tilfellet (se tabell 8). Topografiske beskrivelser var stedsbeskrivelser. Det vanligste var å beskrive et prestegjeld, sjeldnere byer og større områder som fogderier og amt. De fleste forfatterne var som nevnt prester, og prestene bodde som regel i sine prestegårder på landsbygda. Det samme gjaldt en del andre embetsmenn som offiserer, sorenskrivere og fogder, skjønt noen av disse også bodde i byene selv om de administrerte et landdistrikt. Som i Europa ellers hadde offentlige tjenestemenn begrensede ressurser til å forfølge sine topografiske, antikvariske og historiske interesser. Lokale studier var innenfor deres økonomiske og tidsmessige rekkevidde (Eriksen 2014: 29). De skrev om steder de kjente godt, gjerne områder der de vokste opp, arbeidet eller bodde. Sansen for vitenskapelig arbeid hadde de fått gjennom sine studier, en interesse som fikk næring gjennom faglige nettverk og medlemskap ulike foreninger.

Tabell 8: Medlemmer i Det korresponderende Topographiske Selskab for Norge, året 1800 fordelt på bosted i amt, stiftamt og by/land

Amt	Antall	Stiftamt	Antall	By/land	Antall
Finmarkens amt	2	Trondhjems stiftamt	18	By	56
Nordlands amt	1	Bergen stiftamt	6	Land	69
Trondhjems amt	12	Kristiansand stiftamt	12	Ukjent	13
Romsdals amt	5	Akershus stiftamt	94	Danmark	1
Nordre Bergenhus amt	1	Ukjent	8		139
Søndre Bergenhus amt	3	Danmark	1		
Stavanger amt	3	Sum	139		
Lister og Mandals amt	5				
Nedenes amt	3				
Bratsberg amt	6				
Jarlsberg og Laurvigs amt	12				
Buskeruds amt	15				
Christians amt	9				
Hedemarkens amt	12				
Akershus amt	27				

Amt	Antall	Stiftamt	Antall	By/land	Antall
Smålenene amt	14				
Ukjent	8				
Danmark	1				
Sum	139				

Nettverket av historisk og topografisk interesserte var definitivt størst på Østlandet. Det er ikke overraskende. De som etablerte foreningen bodde alle i dette stiftamtet. Foreningens stifter og leder var i en periode stiftamtmann i Akershus. Hele det øvrige styret bodde i 1800 i og rundt Christiania. Akershus stiftamt var også det mest folkerike. Men medlemmer kom fra alle deler av landet.

Tabell 9: Forfattere bosatt i Norge da verket ble skrevet.

Stiftamt	1500-1599	1600-1699	1700-1799
Trondhjem	1	4	13
Bergen	4	3	9
Kristiansand	1	1	5
Akershus	1	3	26
Sum	7	11	53

Bostedstilhørigheten til forfatterne av skriftene gjennom hele perioden viser at historiemiljøet og dermed også arkivbrukermiljøet var særlig sentrert rundt Bergen på 15- og 1600-tallet. Aktiviteten i Akershus stiftamt var særlig omfattende i siste halvdel av 1700-tallet.

Bruksformål

En økonomisk-administrativ ressurs

Arkivmateriale har alltid inngått som en naturlig og integrert del av virksomheten som har skapt det. Arkivmateriale ble skapt og bevart ikke for sin egen skyld, men som et nødvendig hjelpemiddel til og et «naturlig» biprodukt av virksomhetens ordinære drift. Arkivene ivaretok virksomhetenes administrative, rettslige og økonomiske interesser. For offentlige virksomheter, stater og bysamfunn hadde arkivmateriale forvaltningsmessig verdi gjennom flere århundrer. Derfor var det også nødvendig å lovregulere både hvordan arkiv skulle skapes og bevares langt bakover i tid. Kongelige pålegg om arkivinventering, føring av bestemte protokoller, overføring til arkivdepot og om offentlig innsyn ble gitt allerede på 1500-tallet i Danmark-Norge (Thime 2019: 52-54).

Arkivregistraturen av 1494, vår eldste bevarte registratur eller arkivfortegnelse over arkivmateriale på Akershus slott, ble eksplisitt utarbeidet med tanke på kronens behov (Thime 2016: 205). I 1558 ble kapitlet i Bergen og Trondheim pålagt å registrere brev som kunne være viktige for «Riget, Stiftet og Kapitlet» (Norske Rigs-registranter (heretter NRR). bd. 1: 241. Brev 7. mars 1558). Den århundrelange tradisjonen med å utarbeide arkivfortegnelser ved embetsskifter hadde utelukkende til formål å sikre at påtroppende embetsmann fikk med seg de arkivene som var viktige for embetsførselen. Statsapparatet måtte sikre kontinuitet i forvaltningen (Thime 2016: 205-211). Kongelige pålegg og tidligere saksbehandling var dokumentert i arkivene og måtte være tilgjengelige. En arkivoverlevering fra avgående til påtroppende lensherre i Tune, Åbygge, Verne og Hvaløyenes len i 1640 dro ut. Den nye lensherren klaget over mangelen på «Documenter og Breve» som umuliggjorde innkrevingen av skatter og ivaretagelse av kronens interesser. Klagen ble fulgt opp med kongelig pålegg om umiddelbar overføring (NRR, bd. 8: 121. Brev 27. oktober 1641). Påtroppende stattholder i Norge, Iver Krabbe, påpekte i 1661 det åpenbare. Embetsarkivet var det «som aff hans Administration udj Norge Dependere» (NRA: Stattholderembetet 1572-1771 – RA/EA-2870/G/L0002. Registraturer 1661-1736.

Universalinventar undertegnet H. J. Schiort 10. juni 1661). Eller som statholder Rantzau så treffende formulerte seg i en begjæring til kongen i 1732 om å få midler til registreringen av arkivet på Akershus slott: «Nu skal hver Paquet for sig blive efterseet, sorteret og Registratur derover forfattet, der er en høistfornøden Ting, paa det alle Tider den behøvende Efterretning og Oplysning kan have, om der ellers skal være Connection og Suite i Sagerne» (NRA: Bech, Dominicus Nagel – RA/PA-0009/F/L0016. Opptegnelser, brev, trykksaker vedr. arkivvesenet og dets ordning, 1841-1852, avskrift av statholderens brev 26. juli 1732).

Hva slags opplysninger trengte byråkratiet? I utgangspunktet all slags informasjon som kunne tjene til å sikre et godt faktagrunnlag for de beslutninger som skulle fattes. Det kunne dreie seg om alt fra skattesaker, utskriving av militære mannskaper, skogshogst til brennevinsbrenning og andre handels- og håndverksprivilegier (Thime 2016: 209).

Bevaringsvurderingene som ble foretatt tok også primært utgangspunkt i forvaltningens behov. Det som var viktig for utøvelsen av embetet ble bevart mens dokumenter som ikke lenger hadde gyldighet gjerne ble foreslått kassert (Thime 2021: 25, 40-41). Arkivskapernes bruksbehov er ikke vanskelige å forstå, arkivdanningen – det å skape arkiver – og gjenbruk var i denne sammenheng to sider av samme sak. Men ble folk og samfunn utenfor byråkratiet oppmerksomme på dette materialet?

Rettslige formål

Innenfor romerretten kunne notarene gi rettslige og økonomiske avtaler en offentlig bekreftelse eller notoritet. Dokumentenes offentlige eller rettslige status kunne også sikres ved å plassere dem i offentlige arkiver. Denne notoritetsfunksjonen var sentral i europeisk arkiv- og rettstradisjon, og den preget både verdslige og kirkelige arkivdepoter (Duranti 1994: 331-333; Elstad 2001: 35). Innsynsbestemmelser i eldre europeisk lovgivning var i hovedsak knyttet til arkivmateriale som dokumenterte rettslige og økonomiske interesser (Duchein 1992: 14-16). Slik var det også i Norge.

Allerede i 1568 ble lagmennene i Norge pålagt å føre tingbøker slik «at man deraff kand forfare hvorledes hver Sag sig forløbet haver» (Paus 1752: 353; Brandt 1880: 407). Forordning den 21. juli 1587 innskjerpet påbudet om tingbokføring og påla lagmennene samtidig å avlevere tingbøkene til lensarkivet. Foranledningen var at det ved flere lagting ble handlet «meget urigtig». Saker ble ikke protokollert slik at man «udi efterfølgende Tid kunde have Efterretning». Flere lagmenn tok dessuten for mye betalt for å levere rettsutskrifter. Forordningen påla maksimumssatser som skulle sikre at «Ingen vore Undersaatter skulle med ubillige Breve over deres Evne besverges» (NRR), bd. 2: 717, 21. juli 1587). En tilsvarende bestemmelse ble utformet for Danmark 36 år tidligere, i den Dronningborgske recess av 1551. Her er også hensynet til partenes innsyn og behovet for kunnskap om tidligere rettsavgjørelser understreket. Tingbøkene skulle «indleggis udi god Forwaring, paa thet huer kand theraff forfare, om Behoff giøres, hues tilforn forhandlidt er» (Kolderup-Rosenvinge 1824: 238). Allmuens behov for innsyn og kunnskap om retts situasjonen ble enda tydeligere formulert i den norske forordningen av 1633 og recessen av 1643. Her utvides avleveringsplikten til også å gjelde sorenskriverens tingbøker. Samtidig fastslås et generelt prinsipp om partsinnsyn: «meden huer oc en derudi lade see, som deraff begiere at forfare det, som deris Egen Sag ved Retten at udføre vedkommer» (Paus 1752: 757). De norske bestemmelsene fra 1633 og 1643 er likelydende. 1643-recessen har en norsk og dansk del som er nærmest identiske hva angikk bestemmelsene om føring av tingbøker. Innsyns- og avleveringsbestemmelsene finnes imidlertid kun i den norske delen (Thime 2019: 53).

Investeringer i arkiv ble ofte begrunnet med hensynet til allmuens rettsbehov. Stattholder Christian Rantzau erfarte daglig hvordan «Processerne jævnlig forøges til almindelig Avind og Uenighed indbyrdes, Overhæng, Klager og Overløb for Øvrigheden, menige Mands Forliis og Undergang» (Privatarkiv 9, Bech. Stattholder Vibes brev til kongen 1732). Dette fordi arkivene var mangelfulle. Lensherren og senere amtmannen var ansvarlig for både egne og avleverte arkiv. Han forvaltet arkivet og skulle sørge for at innsynsretten ble ivaretatt. Klager over protokoller som ikke var avlevert, bortkomne dokumenter, fraværende autorisasjon og mangelfull forsegling av protokollene handlet i all hovedsak

om allmuens behov for pålitelig og autentisk informasjon. Stattholderens reprimande til stavangerlagmannen Henrik Frimann i 1736 for å nekte å avlevere sine tingbøker ble nettopp begrunnet med at lovens bestemmelse var «Publico meere tienlig» (NRA Stattholderembetet, Allmenn kopibok, 27. januar 1736, s. 244).

Innenfor europeisk arkivhistorie har den vanlige oppfatningen lenge vært at allmennhetens rett til innsyn var et resultat av den franske revolusjon. Det er særlig de to tyske og franske historikerne og arkivarene Ernst Posner (1892-1980) og Michel Duchein (1926-2021) som har fremmet dette synet (Posner 1940: 162 og 165; Duchein 1992: 17). Den franske historikeren og arkivaren Robert-Henri Bautier (1922-2010) påviste imidlertid langt tidligere praksis med alminnelig tilgang til offentlige arkiver. Den nederlandske arkivprofessoren Eric Ketelaar (1944-) har beskrevet lovgivning i Nederland på 1500-tallet der eiendomsregistre ført av byskriveren var tilgjengelig for byens borgere (Ketelaar 2007: 346 og 352). Den britiske historikeren Kate Peters mener likedan at rettsarkivene i England var tilgjengelige for de som hadde behov for dette. Innsynsprosessen kunne imidlertid være kostbar og omstendelig (Peters 2018: 151-176). Innsynsretten var med andre ord ikke noe særnorsk fenomen. Men den var kanskje klarere definert og mindre byråkratisk enn mange andre steder i Europa (Thime 2019: 54).

Norske arkivdepoter tjente primært administrative, økonomiske og juridiske behov. Avleveringsplikten til lens- og amtsarkivene var begrunnet ut fra allmuens rettslige interesser. Disse bruksbehovene dominerte arkivtenking og praksis (Kjølstad 2012: 193; Berger 2013: 6; Ketelaar 2007: 347). Men historisk og topografisk litteratur som ble forfattet før 1800 viser arkivenes betydning for denne type kunnskapsdannelse allerede fra 1500-tallet.

Historie, kulturminner og topografi

Private dokumentsamlinger hadde både et antikvarisk og historisk formål. Flere av samlerne skrev historiske og historisk-topografiske verk delvis basert på egne samlinger. Men det er heller ikke vanskelig å spore en fasinasjon for dokumentene

som gjenstander. Man aner Miltzows stolthet over et brev fra Magnus Håkonsson som «er endnu til og i min Besiddelse». Kongens segl var intakt, «paa den ene Side af dette sees Kongen selv iført lange, fodsides Klæder [...] Ved hans anden Side staar Løven med Øksen». Brevet var dessverre svært ødelagt «af Tidens Tand, i den Grad at det paa mange Steder neppe kan læses og paa nogle ikke engang det» (Olafsen 1911: 12-13). Men her var ikke det tekstlige det vesentligste. Ivar Wiel lot seg på tilsvarende måte begeistre og henføre av et «gammelt Pergaments-Brev» som han nylig hadde «faaet ihænde», hvilket han «ikke synes at kunne forbigaae at anføre for dets Ælde». Kong Håkons signet i voks beskrives i detalj. Det tekstlige innholdet var underordnet og for Wiel utgiljengelig «for den gamle og for mig ulæselige Skrifts Skyld» (Wiel 1802-1805 (1743, hefte 32): 178-179). Arkivbrukerens fokus var i disse eksemplene ikke primært det tekstlige innholdet, men dokumentets kvaliteter som monument og kulturminne.

Skillet mellom historikere og antikvarer i Europa var ofte flytende. Historikeren brukte antikvarenes gjenstander og antikvarene var avhengige av historikerens beretninger som en tolkningsramme for fortidens gjenstander. Antikvarene ønsket primært å underbygge de etablerte historiske fremstillingene med håndfaste bevis i form av fortidslevninger. Deres mål var først og fremst å finne bekræftelser på eksisterende historiske beretninger, det være seg Bibelen, antikens, norrøne eller middelalderens tekster. De utfordret heller ikke synet på historien som livets læremester (Svestad 1995: 136-137). Gjenstander som ikke passet til historiene forvirret, men bidro samtidig til historisering av fortiden og en gryende forståelse av at eksisterende historiebeskrivelser ikke forklarte alt (Eriksen 2014: 39). Den antikvariske tradisjonen styrket denne opplevelsen av tidsmessig avstand. Gamle gjenstander ble studert på egne premisser.

Kongelige ordrer påla i 1550-årene registrering av flere katolske arkiver i Danmark-Norge. Christen Munk (1520-1579) var lensherre på Hamar fra 1549 og ansvarlig for registreringen der i 1553 (Pettersen 1986: 14-16). *Hamarkroniken*, vår eldste lokalhistoriske skrift, var et direkte resultat av denne arkivkartleggingen. Tittelen angir et klart historisk siktemål. Her skal det skrives om Hamars

storhetstid «Der dend vaar Vdi sin Beste Floer» omkring 1300 (Pettersen 1986: 53). Arkivene i tårnet var minner og bar vitnesbyrd om denne storhetstiden. I perioden 1556 til 1572 fikk Christen Munk Akershus len og dermed ansvar for Akershusarkivet. Klosterarkivene etter Værne kloster i Østfold, Hovedøya og Nonneseter kloster i Oslo samt Olavsklosteret i Tønsberg var trolig plassert i Akershusarkivet allerede da. Noen registrering av katolske arkiv tilsvarende den som ble gjennomført på Hamar ble ikke utført, uvisst av hvilken grunn. Klosterarkivene på Akershus ble først registrert i 1622 (Akershusregisteret av 1622). Hvorvidt undersøkelsene av slike «katolske» arkiv var foranlediget av historisk-antikvariske eller juridisk-økonomisk-administrative interesser er vanskelig å fastslå med sikkerhet. Det er ikke funnet noen begrunnelse for registreringen i 1622, verken i selve registraturen eller i tilhørende korrespondanse (Thime 2016: 138-139). Noen har ment at registreringen av katolske arkiv handlet om et administrativt oppryddingsarbeid, mens andre har hevdet at historiske og antikvariske interesser dominerte. Det er indikasjoner som tyder på begge deler (Thime 2016: 139-141; Rørdam 1867: 72-73). Slike registreringer fra 15- og 1600-tallet kjenner vi også fra andre steder i Danmark-Norge (Thime 2016: 140-141). Det er påfallende at arkivregistreringen på Hamar skjedde samtidig som Danmark fikk sin første kongelige historiograf, Hans Svaning. Arkivene, både her og i Europa, tjente først og fremst rettslige, økonomiske og administrative interesser. Det er de fleste enige om. Bevarte arkiver og arkivfortegnelser i Norge før 1800 gir få indikasjoner på at arkivforvalterne har hatt andre bruksbehov i tankene (Thime 2016: 227-228). Men det er mye som tyder på at andre brukergrupper tenkte annerledes om arkivene enn de som til daglig hadde skapt og forvaltet dem.

I Norge ble lagmennene, delvis av rent praktiske årsaker, førende i arbeidet for å tilgjengeliggjøre historisk kildemateriale. Etter den dansk-norske unionen i 1450, og særlig da Norge ble en integrert del av Danmark fra 1536, erstattet dansk raskt det gamle norske språket, først i byene og blant elitene. Trykte bøker fra 1500-tallet var på dansk og påvirket selvsagt de lesekyndige. Lagmennene som skulle dømme etter Norges gamle lover mot slutten av 1400-tallet hadde manglende forståelse av norønt. De danske makthaverne som styrte norske len og stift skjønte enda mindre.

Derfor måtte lovbøkene oversettes (Storm 1881: LI). Men lagmennene begrenset seg ikke til de gamle lovtekstene. De var også de første som oversatte den norrøne sagalitteraturen til dansk. Arbeidet ble oppmuntret av de danske makthaverne og inngikk i den dansk-norske statsbyggingen (Masdalen 2015: 153-154).

Størssøn, Beyer og andre lærde i Bergen tilhørte kretsen rundt lensherrene på Bergenhus, Christopher Valkendorf (funksjonstid 1556-1560) og Erik Rosenkrantz (funksjonstid 1560-1568). De var begge i konflikt med hanseatene (Ropeid 1970: 116). Historiske beretninger og dokumenter ble brukt som begrunnelse for en innskrenking av hanseatenes privilegier. Samtidig fremmet forfatterne en norsk patriotisme, hos Beyer sågar med en antidansk tone (Bull 1958: 30-33; Beyer 1928: 14-15; Masdalen 2015: 154-155). Peder Claussøn Friis oversatte kongesagaene. Hans holdninger til Norge og norsk historie fremkommer først og fremst i hans historisk-topografiske verk. Her kritiserer han danske lutheraneres ødeleggelse av katolske kulturminner i Norge umiddelbart etter reformasjonen. Fremveksten av en form for nasjonal bevissthet og kongen som nasjonens leder skapte grobunn for en patriotisk historieskriving. Kongelige, nasjonale historio-grafembeter ble opprettet i Danmark og Sverige på 15- og 1600-tallet. Tormod Torfæus ble utnevnt til kongelig norsk historiograf i 1682. Deres oppgave var først og fremst å legitimere kongemakten, men også å fremheve fedrelandets storhet.

Utover 1700-tallet satte nasjonalismen et stadig tydeligere preg på europeisk historieskriving. Felles historie og kultur ble avgjørende faktorer som definerte et folk (Sandmo 2015: 107-125; Melve 2010: 89-106). Historie handlet ikke lenger om å vise eksempler til etterfølgelse eller til skrekk og advarsel, men om å «løfte frem grunnlaget for nasjonens fellesskap» (Sandmo 2015: 120). Den norske historikeren og rektoren Gerhard Schønings (1722-1780) trebindsverk *Norges Riiges Historie* ble utgitt i 1771-1781. Her fremstod Norge som et eget rike med en sterk nasjonal identitet, på linje med Danmark og Sverige (Bull 1958: 400-415).

Opplysningstid, naturvitenskap og fysiokratiske ideer om fri utfoldelse av økonomien førte til økt oppmerksomhet og interesse for distriktene (Bull 1958:

416). I 1730-årene planla myndighetene i København et stort topografisk-statistisk verk om Danmark, Norge, Island og Færøyene. I 1743 mottok stiftamtmennene i den forbindelse 43 spørsmål som skulle videresendes til lokale embetsmenn for besvarelse. Formålet var å innhente fullstendige opplysninger om rikets næringsveier, naturressurser, helsetilstand, befolkningsstatistikk, topografi, landets administrative inndeling, eiendomsforhold, offentlige bygninger i byene, arkiver, antikviteter eller oldsaker, dialekter og personnavn. Spørsmål om topografi, naturressurser og næringsliv dominerte (Røgeberg 2003: 49-52). Spørsmålene fra Danske kanselli om antikviteter og arkiv ble sjelden utførlig besvart. De som besvarte spørsmålene nøyde seg trolig med å skrive det de tilfeldigvis visste. Undersøkelsen bidro likevel til en voksende interesse for antikviteter eller oldsaker, lokal historie og lokale forhold (Sandnes 1970: 17-18). Mange historisk-topografiske publikasjoner så dagens lys i andre halvdel av 1700-tallet og oldsaks-samlinger ble etablert.

Statsbyggingen og kongemaktens behov for å skape en felles kulturell ramme omkring de ulike landområdene, en felles hukommelse, felles språk og skikker, legitimerede historieskriving og gjenstandsvernet. Bevaring, formidling og bruk av arkivmateriale inngikk ikke bare som en del av dette identitetsskapende prosjektet. Arkivene var selve grunnlagsmaterialet for utviklingen av en felles kulturforståelse. Påstander om norsk historie og kultur måtte dokumenteres. Antikvarer og historikere kom etter hvert til å dele oppfatningen om at samtidige arkivdokumenter var de mest troverdige kildene til kunnskap om fortiden.

*«at adskille det Fabelaktige fra det Sande»
– arkivene som historiens sannhetsvitner*

Hans Strøm fremhevet historikerens plikt til «at adskille det Fabelaktige fra det Sande». Han var åpen for ulike informasjonskilder. En kløkker, bønder, ja, til og med en kvinne kunne sitte på verdifulle opplysninger. Men det gjaldt å skille det troverdige fra det spekulative (Strøm 1762: Til leseren). Og her hadde arkivmaterialet en sentral funksjon. Allerede i de eldste historiske og topografiske verkene fra 1500-tallet fremstår arkivdokumenter som den ypperste og

mest troverdige kilde til kunnskap. Det betød ikke nødvendigvis at forfatternes kildebruk alltid var preget av kritisk distanse og at man utelukkende forholdt seg til autentiske arkivdokumenter. *Hamarkroniken* overdriver i sin iver etter å skjønne male byen. Fortellinger om jærtegn og sjøorm gir beretningen et til dels eventyraktig preg (Pettersen 1986: 10). Denne mangelen på refleksjon og kritisk distanse finner vi i mange av bøkene fra disse århundrene. Strøm skrev i sin beretning om Sunnmøre fra 1762 om sjøslanger, havmenn og havfruer. Han hadde ingen bevis på at slike skapninger fantes, men ville ikke «nægte en Ting, som af saa mange troværdige Mennesker bekræftes» (Strøm 1762: 287). Forfatterne av historiske og topografiske verk var ofte svært ukritiske til kildene. Historikeren Jørn Sandnes (1926-2007) nevner Ramus og Holberg blant disse. Selv Schøning godtok ofte ukritisk eventyrlige sagn (Sandnes 1970: 17). Vi må imidlertid huske på at datidens historikere og antikvarer hadde et annet formål med sin skriving enn dagens historikere, og deres verdensbilde var annerledes enn vårt og for dem et naturlig utgangspunkt. Men gjennom hele perioden var det et uttalt ønske om å finne de mest troverdige kildene som kunne gjøre fremstillingen etterrettelig. Dette kravet til bevis ble tydeligere formulert og gjennomført utover 1700-tallet. Erik Johan Jessen påpekte i sin Norgesbeskrivelse fra 1763 at det «Midt imellem rigtige Historier» også fantes de helt uegnede «Fabler om Prinzesser, der vare borttagne af Trolde, om forhexede Huler, hvor Djevler og Underjordiske boede, som laae og rugede over en stor Skat», alt basert på gamle hedenske sagn og viser. Slike kilder kunne ikke benyttes uten å gjøre «den hele Fortællelse mistænkt og ekkel» (Jessen 1763: 51).

Den ukjente forfatteren av *Bergens Fundats* kunne med brev og segl «bevis» kong Håkon Håkonssons (1204-1263) løfter til Halsnøy kloster (Nicolaysen 1858: 533). Amtmann Hans Lilienskiold (født i Bergen 1650, amtmann i Finnmark 1684-1701, død i København 1793) i Finnmark skrev omkring 1700 i sitt verk *Speculum Boreale* om bergenskjøpmennenes løftebrudd og utnyttelse av Finnmarks fiskeribefolkning. «Bevisningen» for påstandene bestod i en lang rekke arkivdokumenter fra 1260-tallet helt frem til 1698. Disse ble gjengitt i sin helhet og delvis kommentert (Solberg 1943: 237).

Edvard Edvardsen (født i Bergen 1630, død samme sted 1695), skolemann og historiker i Bergen, skapte med sin Bergensbeskrivelse et omfattende kildegrunnlag for senere historiske arbeider om byen. Edvardsen understrekte at han ikke noe «af egen Hierne hafuer opdietet». Hans bidrag var å ordne og beskrive. Faktagrunnlaget bestod i det som «atskillige fromme Mænd ... om denne Stad hafver skriffelig efterlat» (Brattegard 1951: Til leseren). Edvardsen ønsket å beskrive byens historie, men ville samtidig redde så mange eldre skriftlige opptegnelser om byen som mulig. Boken er derfor fylt med arkivreferanser og gjengivelser av arkivdokumenter. I sin omtale av «Contoret», handelskontoret for tyske kjøpmenn på Bryggen i Bergen, uttrykker han det som sitt mål «som en oprigtig historicum wel sømmer» ikke å skrive annet enn det som «med wisse Vidnisbyrd bewiisis» (Brattegard 1951: 396).

Vossepresten Gert Miltzow ville ikke uttale seg om alderen på bygdens eldste kirke «thi om denne Sag har jeg intet sikkert kunnet finde» (Olafsen 1911: 11). Hans beretning om Voss og Hardangers prestehistorie er ellers tett belagt med henvisninger til arkivdokumenter. Også bokens undertittel vitner om den vekt han tiller arkivene (se nedenfor). Den danske teologen Johannes Schrøder (1696-1774), forfatter av historien om Fredrikshald i 1727, vår første byhistorie, kunne ikke vite noe om opprettelsen av et sagbruk fordi «de eldste Breve herom var opbrænte» (Schrøder 1727: 9). Han var ikke den eneste som beklaget slike tap. En rekke forfattere av historiske og topografiske verk beklaget mangelen på troverdige kilder, og da særlig arkivmateriale (Holm 1794; Hoff 1793; Wilse 1791; Thue 1789; Hammond 1787; Smith 1784; Løvenskiold 1784; Deichman 1777 (bergverket Golmsberg og sølvverket i Kongsberg); Müller 1772; DeFine 1745/1870; Meyer 1764/1767 i Nicolaysen 1870; Ramus 1715; Edvardsen 1674 i Brattegard 1951; Friis 1613/1727; Beyer 1567/1928).

Ludvig Holberg loypriste rikskansleren og historikeren Arild Huitfeldts ti-binds danske Krønike (forfattet 1595-1604). Verket, mente Holberg, var et av de ypperste som var skrevet «saasom derudi allevegne ere indførte authentique Archiv-Documents» (Holberg 1729: 175).

Kjøpmann Jørgen Sporning (-1741) vokste opp i Bergen, men flyttet til Finnmark i 1730 som fullmektig for amtmann Henning Frimann (Berg 1838: 659). Erfaringene som amtsfullmektig kommer tydelig til syne i hans beretning om amtet som han skrev fire år senere. Sporning var blant annet opptatt av trolldomsprosessene som foregikk i amtet på 1600-tallet. Han gjennomgikk rettsprotokollene i amtsarkivet. Han var svært kritisk til prosessene, og inntok en klart kildekritisk og historiserende holdning. Han var skeptisk til opplysninger som ikke lot seg verifisere med arkivmateriale. Sporning fortalte blant annet om en kvinne som ble anklaget for trolldom. Hennes endelige skjebne kunne han ikke kildebelegge. Derfor lot han den ligge (Sporring 1793: 105).

Bendix Christian de Fine (1696-1746) ble utnevnt til amtmann i Stavanger amt i 1725. Spørrelisten om rikets tilstand som Danske kanselli sendte til embetsmennene i 1743 dannet bakgrunn for den omfattende amtsbeskrivelsen som de Fine slutførte i 1745. Beskrivelsens historiske opplysninger bygger på omfattende arkivstudier i amtsarkivet. Men ikke alt kunne dokumenteres med arkivhenvisninger. Et sted tar han med Finnøyprestens muntlige beretning, men understreker at dette ikke «kunde Authoriseres med noget gammelt Skrift eller document» (de Fine 1987: 40). I et avsnitt om gamle kongsgårder eller «Slotte» konstaterer han mangelen på sikker viten. Dette fordi «alle æld gamle documenter bleve i Reformationen oprændte» av den overivrige danske adelsmannen Tord Rodde (1500-1550). Bedre gikk det ikke med Tormod Torfæus sin omfattende samling av «rare og Æld gamle Skrifter». Den gikk tapt etter hans død. Historien kunne derfor ifølge de Fine ikke beskrives «i saadan accuratesse» (de Fine 1987: 92).

Borgermesteren i Bergen, Hildebrandt Meyer (1723-1785), skapte betydelige dokumentsamlinger til byens historie. Arkivmaterialet skulle gjøre det mulig å «udlede tingenes første aarsager og deres oprindelser, saavel som de tid efter anden indfallende forandringer derved» (Nicolaysen 1870: 12).

Generalkirkeinspektør Erik Johan Jessen benyttet blant annet Misjonskollegiets arkiver i sin avhandling om samenes religion (1767). Han forsikret at

fremstillingen bygget på «troeværdige», «kyndige Mænds Relationer» og ikke minst «Archiv-Documenter» (Jessen 1767: 7).

Carl Deichman etablerte i årenes løp en stor samling med bøker, manuskripter, arkivdokumenter og naturalier. Han var blant annet interessert i bergverks-historien, forsøkte å innhente dokumentasjon og publiserte i 1777 flere artikler om norske bergverk. Han fastslo frustert at «de ældste Documenter ere næsten forsvunden». Det vanskeliggjorde hans arbeide (Deichman 1777: 123).

Residerende kapellan i Bragernes og Strømsø, Peder Nyeberg Hesselberg (1725-1084), utga sine *Efterretninger angaaende Strømsøe Bye* i 1780. Da hadde han bodd i byen i 30 år. Det var likevel «de Larvigske Archiv-Efterretninger» som satte han «i stand til at oplyse». Der «originale Documenter» manglet, kunne «ingen Forklaring giøres» (Hesselberg 1780: 3).

Jernverks- og godseier Bartholomeus Herman Løvenskiold (1729-1788) hadde dype antikvariske og historiske interesser. I 1784 publiserte han sitt topografiske verk om Bratsberg amt. Han hadde et rikt kildemateriale å øse av, skriftlige og muntlige. Bønder og sjøfarende sine «overdrevne latterlige» og «ikke alltid troeværdige» beretninger styrte han unna. Selv om mye arkivmateriale manglet, ville han heller bygge sin fremstilling på «Breve og Documenter» enn å fylle boken med «urigtige Fortællelser» (Løvenskiold 1784: 233 og 277).

Hans Jacob Wille fant «adskillige Oplysninger» i Bratsberg amtsarkiv da han forfattet sin beskrivelse av Seljord prestegjeld i 1786. Han takket amtmann Frederik Moltke for adgangen til arkivet. Det satte han i stand til, for å bruke hans egne ord, «at meddele Publicum de bedste og tilforladeligste Efterretninger», selv slike «som hidindtil have været gandske ubekjendte» (Wille 1786: Fortalen). Her hersket det ingen tvil om hvilket metodisk grep som var best. En historisk fremstilling måtte bygge på arkivmateriale fra sin samtid. Nye og ukjente opplysninger, selv om de brøt med tidligere forestillinger, ble ansett som troverdige dersom de bygde på slikt kildemateriale.

Presten Hans Hammond (1733-1792) påbegynte sitt store verk om den nordiske misjonshistorie i 1760-årene. Det ble utgitt i 1787. Til slutt oppga han kildene han hadde brukt. Det mente han var en plikt, slik at «Læseren kan dømme om Troeværdigheden». Kildene var «Brevskaber» i misjonskollegiet og annet arkivmateriale som han hadde mottatt fra velgjørere. Uten slike kilder hadde det vært «umuelig at skrive noget fuldstændig og sammenhængende». Hammonds bok er også full av nøyaktige arkivreferanser og har et omfattende noteapparat. Det gjør fremstillingen etterprøvbar og på høyde med mer moderne empiriske arbeider (Hammond 1787: 946-947).

Tabellen nedenfor illustrerer forfatterens bruk av arkivmateriale. Det er særlig tallene fra 1700-tallet som påkaller oppmerksomhet. Vi ser tydelig at det først og fremst er de historisk-topografiske forfatterne som gjør nytte av arkivmateriale i sine fremstillinger. Rene historieverk har sjeldnere arkivhenvisninger.

Tabell 10. Antall verk uten/med henvisninger til arkivstykker:

skrevet i perioden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Antall verk totalt	10	13	14	72	109
Rene historieverk uten arkivhenvisninger	3	3	3	6	15
Rene historieverk med arkivhenvisninger	2	0	1	5	8
Historisk-topografiske verk uten arkivhenvisninger	3	6	1	12	22
Historisk-topografiske verk med arkivhenvisninger	2	4	9	49	64

Vi har her ikke tatt med verk der forfatterne, ofte i forordet, nevner at de har benyttet arkiv, men uten konkrete henvisninger.

Verkene fra før 1700 er for få til å trekke noen entydige konklusjoner om kildebruk. For 1700-tallet er situasjonen en annen. Her har jeg til sammen undersøkt 86 artikler og bøker skrevet i dette århundret. 15 av disse kan kategoriseres som tradisjonelle historieverk, mens 71 hører til den historisk-topografiske sjangeren. Av de 15 historieverkene har 40 prosent (6 verk) arkivhenvisninger. Av de 71 historisk-topografiske verkene har 82 prosent (58 verk) arkivhenvisninger. Historieverkene fra 1700-tallet viser at bruk av arkivkilder ikke var uvanlig innenfor historiesjangeren. Tallene illustrerer påvirkningen fra den antikvariske kunnskapstradisjonen. Av tallene fremgår det samtidig at topografene som opererte innenfor den antikvariske tradisjonen var storforbrukere av arkivmateriale. Det samme gjelder verkene som åpenbart var basert på arkivkilder, men uten at det eksplisitt var oppgitt referanser. I tillegg drøftet mange av topografene den betydning arkivdokumentene hadde for deres fremstilling. De uttrykte glede over velholdte arkivsamlinger så vel som frustrasjon over mangler. Noen tilsvarende refleksjon var sjelden innenfor den historiske tradisjonen. Jeg sitter med andre ord igjen med et klart inntrykk av at topografenes fremstillinger i langt større grad enn historikernes var basert på inngående arkivstudier, og da særlig i lokale og regionale arkivdepoter.

Kilder og tema

Enhver myndighet har behov for kunnskap om landet for å kunne styre. Veksten i statsmakt førte til et voksende kunnskapsbehov. Dette kom særlig til uttrykk gjennom kameralvitenskapen, en tysk administrasjonsvitenskap på 1700-tallet som fikk stor innflytelse i Nord-Europa. Dens mål var å styre en sentralisert økonomi til fordel for staten. Det krevde en systematisk innsamling av informasjon om nasjonen. Dette var noe av bakgrunnen for den spørreundersøkelsen som ble igangsatt av Danske Kanselli i 1743. Spørreundersøkelsen førte som nevnt til en økt interesse for lokale forhold og ga støtet til en rekke topografiske publikasjoner utover 1700-tallet. Mange av disse fulgte temaene i 1743-undersøkelsen. Flere av skriftene ble imidlertid først publisert i *Topographisk Journal for Norge*. Her publiserte man i første nummer et skjema for hvordan slike beskrivelser burde innrettes med hensyn til struktur og innhold

(se ovenfor). Det er ikke vanskelig å se innflytelsen fra spørreundersøkelsen 50 år tidligere. Nesten samtlige tema fra 1743-undersøkelsen er med (Rosted 1792-1793: 1. bind, 1. hefte: 13, 20-22). Historiske opplysninger preget mange av publikasjonene, om enn i varierende grad.

Tabell 11. Antall verk med arkivhenvisninger knyttet til ulike tema:

i verk skrevet i peri-oden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Antall verk totalt	10	13	14	72	109
Antall verk m/arkivhenvisninger	4	4	10	54	72
1. Geografisk-historisk beskrivelse	2	3	6	36	47
2. Fysisk beskrivelse	0	0	1	2	3
3. Økonomisk beskrivelse	2	1	5	26	34
4. Politisk beskrivelse	1	1	6	23	31
Konger, stormenn, krig og fremmede makter	1	0	2	3	6

- 1. Geografisk-historisk beskrivelse: stedets navn, beliggenhet, størrelse, geografi, administrative inndeling, offentlige bygninger, embetsmenn og «merkverdigheter»*
- 2. Fysisk beskrivelse: klima, naturressurser, dyr og planteliv*
- 3. Økonomisk beskrivelse: Næringer, handel og levekår*
- 4. Politisk beskrivelse: Befolkningens egenart, skikker, vitenskap, religion, sykdommer, folketall, skatter og avgifter, offentlige virksomheter og kommunikasjon*

De fire nummererte kategoriene (med undergruppene) i denne tabellen er hentet fra det anbefalte skjemaet i *Topographisk Journal for Norge*. Som vi ser av tabellen, er det først og fremst selve stedsbeskrivelsene (1), økonomiske forhold

(3) og generelle samfunnsforhold (4) som belegges med arkivhenvisninger. Tema knyttet til naturressurser, zoologi, botanikk og klima (2) ble i all hovedsak dokumentert ved hjelp av forfatterne egne observasjoner, naturaliasamlinger og tilgjengelig litteratur. Men i noen tilfeller ble arkivmateriale benyttet til å forklare endringer i landskap og natur. Forfatterne av *Hamarkroniken* mente for eksempel å kunne dokumentere med «Bispernis Bøgger och breffue» at områder som da var myr, tidligere hadde vært rike fiskevann (Pettersen 1986: 60).

Vi ser av tabell 10 at historikerne brukte arkivmateriale i mindre grad enn antikvarene. Det blir særlig synlig på 1700-tallet. I de tilfellene konger, stormenn og fremmede makter var viktige tema, var det primært tale om rene historieverk med et nasjonalt perspektiv. Rene historieverk med et mer lokalt tilsnitt, særlig byhistorie, brukte arkivkilder i et større omfang og berørte tema som i større grad var typisk for den antikvariske tradisjonen.

Forfatterne oppga ikke alltid hvilke arkiver som ble brukt som belegg for deres fremstillinger, men likevel i såpass stor grad at man kan se noen mønstre. I de tidligste skriftene var det særlig arkivene etter byforvaltningen, rettsembeter, len og stift som utgjorde kildematerialet. I landdistriktene var ofte jordebøkene, både de kirkelige og kronens, benyttet. I byhistoriene gjaldt dette først og fremst byprivilegiene. Forordninger, reskripter, resolusjoner og andre kongebrev hadde en fremtredende plass i alle de historisk-topografiske verkene. I hvilken grad disse var hentet fra arkivsamlinger eller trykte bøker, er ikke undersøkt. Vi vet imidlertid at dette var arkivmateriale som ble bevart i de ulike embetsarkivene og i lokale og regionale arkivdepoter. Den fremtredende rollen slike dokumenter hadde i arkivdepotenes fortegninger eller registraturer har trolig gjort at disse ble mer tilgjengelige og synlige enn arkiver som enten ble utelatt eller bare summarisk beskrevet.

Rettsarkivene er en annen kildetype som ble mye benyttet gjennom hele perioden. Disse hadde en svært fremtredende plass i arkivregistraturene som ble utarbeidet på 16- og 1700-tallet. Bevisstheten om rettsarkivene var også høy

i befolkningen. Årsaken var selvsagt at rettsdokumenter hadde stor betydning for å ivareta rettsikkerheten i samfunnet. Rettsprotokollene var jevnlig i bruk i ulike tvistesaker. Etableringen av arkivdepotordninger fra slutten av 1500-tallet var nettopp begrunnet med rettsbehovene. Hensynet til allmennhetens rettsikkerhet går som en rød tråd gjennom hele 16- og 1700-tallets arkivtenking (Thime 2016: 211–217; 2019: 53-55). I historiske fremstillinger ble rettsarkivene brukt til å belyse svært ulike tema: stedbeskrivelser, gårdshistorie og eiendomstvister, næringsliv, skatter og avgifter, levekår, trolldomssaker m.v.

Etter hvert som flere embeter fikk bedre arkivdanningsrutiner og skapte mer komplekse arkiver, ble også slike tatt i bruk for å dokumentere de ulike fremstillingene. Prestens kallsbøker ble skrevet til orientering for biskop og prost og for etterkommerne i kallet. De inneholdt opplysninger om kirkene og kirkeinventaret, prestegårdene, embetsinntektene, gudstjenesteordningen og prestene som hadde betjent kallet etter reformasjonen. Kallsboken inneholdt noen ganger også historiske opplysninger og beskrivelser av folkelig kultur. Schønings reisebeskrivelse fra 1775 som omfatter Gudbrandsdalen og Hedemarken nevner hyppig kallsbøkene i området (Schøning 1980). Wilse nevner dem også i sine beskrivelser av Spydeberg og Eidsberg (Wilse 1779; 1791). Skifteprotokoller ble blant annet benyttet til å dokumentere endringer i jurisdiksjonsområder og til å utarbeide lister over embetsinnehavere. Amtmann Christen Heiberg (1737-1801) brukte skifteprotokollene fra 1714 til 1728 i Finnmark til å vise hvordan økt frihandel bidro til å heve velstanden til innbyggerne i amtet. Dette gjorde han gjennom en analyse av dødsboenes formue og gjeld i perioden (Heiberg 1784: 112-115).

Pantebøker og tinglyste dokumenter (skjøter og makeskifter) dokumenterte embetsinnehavere og gårdsbesittere gjennom årene. Dette, fogdens kassabøker og oppebørselsregnskap ble brukt i gårdsbeskrivelser, tinglyste dokumenter til embetshistorikk.

Folketall og befolkningsutvikling var viktige tema i mange topografiske skrifter. Kirkebøker og folketellinger ble her viktige kilder. *Hamarkroniken* anslo

folketallet i Hamar allerede på 1400-tallet basert på «Bisp Siffuords Bøger och Breffue» (Pettersen 1986: 57). Kirkebøkene ble tatt i bruk i første halvdel av 1600-tallet. Her førte man opplysninger om fødte og døde. Kirkebøkene og de såkalte sjeleregistre ført av prestene, 1769-folketellingen og i noen grad også eldre manntall ble brukt til å lage lokale oversikter over befolkningsutviklingen. Men kirkebøkene og 1769-folketellingen utgjorde utvilsomt det viktigste kildegrunnlaget (f.eks. Strøm 1762: 50, 1784: 236; Wille 1786: 274-275; Thue 1789: 131; 1784: 82). Tollbøkene og byenes konsumpsjonsregnskaper ble på 1700-tallet en viktig kilde til beskrivelsen av stedenes handels- og næringsutvikling.

Beskrivelser av kirkene ble gjerne basert på geistlig arkivmateriale fra domkapitlene, stiftskisten og prestekontorene. Schönings beskrivelse av Trondheims domkirke er full av henvisninger til slike dokumenter og protokoller, mye som da befant seg på Universitetsbiblioteket i København, men også lokalt (Schønning 1762: 229). Den siste del av boken inneholder en stor mengde avskrifter av arkivdokumenter som ikke tidligere var publisert (Schønning 1762).

Kildebruken kunne være både omfangsrik og variert. Tittelsiden på Edvard Edwardsens tidligere omtalte verk om Bergen fra 1674 lyder således: «Den Wiit-berømte ... høy-Privilegerede Kiøb- og Handel-Stad Bergen ... Aff adskillige Bøger oc Manuscripter med allerstørste Flid sammensancket oc skræfvat aff den, som er fød i Bergen» (Brattegard 1951: tittelside). Etter forordet redegjør han både for litteratur og arkivkilder som er benyttet. Oppgaven over arkivkilder gir neppe et uttømmende bilde av de arkiver han har hatt til rådighet. Listen omfatter blant annet Den latinske skoles bok eller inventarium, domkirkens inventariebok, de fleste protokoller og domsbøker på rådstuen, Korskirkens brev, «Det Søefarne Huusis Bræfver» (trolig De sjøfarendes fattighus) samt gamle brev og pergamenter i kjøpmannsstuen på Bryggen (Brattegard 1951: upaginert 23). Lister over byens øvrighet, deres navn og embetsperioder ble utarbeidet på grunnlag «af adskillige Bræfver oc Dommer» (Brattegard 1951: 161).

Boktittelen på Gert Miltzows prestehistorie for Voss og Hardanger fra 1678 lyder slik: «Voss og Hardangers Prestehistorie udarbeidet efter mange gamle, her og der med Flid opsøgte og undersøgte Monumenter, Skindbreve, Papirer, Dokumenter, Regnskabsbøger og Haandskrifter, alt eftersom de kan haves» (Olafsen 1911: tittelside). Prestehistorier eller lister over proster og prester i de ulike prestegjeld var en vanlig ingrediens i de historisk-topografiske skriftene. Kildematerialet kunne være mangfoldig, men bygget i hovedsak på kallsbøkene som fantes ved embetene (F.eks. Wilse 1779: 554).

Tolv av skriftene på 1700-tallet var bedrifts- og næringshistorier. Jernverk og bergverksbedrifter dominerte. Kildematerialet var her mye av det samme som i øvrige skrifter og selvsagt «det Kongsbergiske Archiv» (Kongsberg sølvverk og bergamtet) (Deichman 1777: 145; Thime 2016: 90). I noen tilfeller spilte også bedriftsarkivet en betydelig rolle. I godseier Bartholomeus Løvenskiolds beskrivelse av Bratsberg amt omtales blant annet Bolvig jernverk. Her skriver han om «Rare gamle Documenter der følge med Værkets Ejendomme ... læseværdige for den sande Nyttes og Alderdommens Skyld ... henlagt til Værkets øvrige Archiv (Løvenskiold 1784: 133). Presten Gerhard Faye (1765-1802) skrev i forordet om Erland Thorsen (1734-1795), verkets gruvestiger og forfatter av skriftet om det Jarlsbergske bly- og kobberverk. Faye brukte adskillig plass på å omtale den store dokumentsamlingen som Thoresen etablerte og som utgjorde grunnlagsmaterialet for avhandlingen. Her «havde [Thorsen] i sin Forvaring alle Verkets Protokoller og Papirer, hvorfra han kunde hente de tilforlaldeligste Oplysninger» (Faye 1799: s. 11-12).

I mange tilfeller oppga ikke forfatterne hvilke arkiver de benyttet, men henviste gjerne mer generelt til protokoller, brev og pergament. I tabellen under har jeg forsøkt å vise ulike dokumenttyper som forfatterne oppgir å ha brukt. I perioden før 1600 var det historiske kildematerialet begrenset. De mest brukte dokumentene var jordebøker og privilegiebrev. Når man henviste til protokoller, var det nok også her i stor grad snakk om jordebøker. Mer omfattende arkivdaning og nye arkivtyper gjennom 1600- og 1700-tallet endret dette. Kongebrev

og privilegiebrev var mye brukte kilder gjennom hele perioden mens jordebøkene ble sjeldnere brukt etter 1600. Disse fikk trolig mindre betydning etter hvert som nye typer arkivmateriale ble skapt og bevart. Veksten i arkivbruk, særlig i siste halvdel av 1700-tallet, reflekterer selvsagt økningen i antallet skrifter, men også den vekten man tiller arkivmateriale som grunnlag for sikker viten.

Tabell 12. Antall dokumenttyper som er brukt i verk skrevet i perioden.

Skrifter forfattet i perioden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Dokumenttyper					
Dokumenter (pergamenter, brev, avtaler, kontrakter, dokumenter av ulike slag mv)	3	2	7	36	48
Protokoller (alle typer protokoller unntatt rettsprotokoller, jordebøker, skatte-, toll- og avgiftsbøker)	2	1	1	13	17
Regnskap	0	1	0	12	13
Kongebrev (forordninger, bestemmelser etc)	1	1	8	33	43
Jordebøker	2	0	0	4	6
Eiendomsdokumenter	0	0	1	15	16
Matrikkel	0	0	0	6	6
Skatte- og avgiftsbøker	0	0	0	7	7
Rettsprotokoller og rettsdokumenter	0	1	5	22	28
Privilegier	2	2	5	17	26
Manntall	0	0	2	9	11

Skrifter forfattet i perioden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Kirkebøker	0	0	0	9	9
Kallsbøker	0	0	0	6	6
Arv/skifte (protokoller, dokumenter)	0	0	0	7	7

Ulike faktorer påvirket hvilke arkiver som ble brukt. Tilgjengelighet – eller for å bruke Miltzows formulering «eftersom de kan haves» – er her et viktig stikkord. I byene kunne man få tilgang til by- og amtsarkiv, i Christiania også Akershusarkivet. Personer med særskilt gode kontakter kunne til og med etterspørre opplysninger i Geheimearkivet og hos sentralmyndigheter i København (f.eks. Schnabel 1781: 8, Wille 1786: 4-5 og Bing 1796: V-VI). Men den tids enkle og tidkrevende transportmidler og postgang gjorde dette krevende. Det enkleste var å benytte lokale ressurser. Det gjorde også de fleste. De lokale embetsarkivene, typisk prestearkiver, tollarkiver og private samlinger, var en viktig del av disse lokale ressursene. De skal vi komme mer tilbake til i neste hovedkapittel. Organiseringen av arkivsamlingene hadde også betydning. Arkivfortegnelsene som ble utarbeidet både i embetsarkivene og i depotinstitusjonene var primært innrettet for å tjene forvaltningens behov og allmuens rettssikkerhet. Avleveringsplikten til amtsarkivene hadde et tilsvarende formål. «Verdiløse» dokumenter ble i beste fall summarisk beskrevet, ofte utelatt. Arkivfortegnelsene ble deretter. Arkivmateriale som var viktig for operasjonelle og rettslige behov ble tydelig beskrevet og synliggjort (Thime 2021: 15, 25, 37). Arkivfortegnelsene var inngangen til arkivene. Dermed preget de også arkivbruken. Det gjenspeiles i tabell 11 der rettsprotokoller, kongebrev og eiendomsdokumenter topper bruksstatistikken.

Tekst og gjenstand

Antikvarene var opptatt av fysiske levninger fra fortiden. Interessen knyttet seg til monumenter, våpen, smykker og bygninger, men også dokumenter. I Norge omfattet dette først og fremst gjenstander som kunne knyttes til norrøn og

gammel sagalitteratur. I flere verk beskrives arkivdokumenter primært fra et gjenstandsperspektiv, mens dokumentenes tekstlige innhold kom i bakgrunnen.

Disse trekkene er tydelig allerede i den såkalte *Hamarkroniken*. Omtalen av en jordebok fokuserer særlig på seglene og de materielle egenskapene:

Var paa mange hengende Indsegell nedenfor, och samme Jordebog var paa Pergament skreffuen, (s.66) oc her Truitt, oc her Tord Rudt, med mange andre Ridder Mendis Mend, de loede henge deris signeter der neden for, forbemelte Jordebog, paa det at ingen skulle gjøre skalchhed eller forandring met hinder i mange maader (Pettersen 1986: 65-66).

Absalon Pedersson Beyer nevner i sin bok om Norges rike fra 1567 et testament «seglit med rødt vox, sidendis paa en hest, strød med en herlig tecke, havendis sin hjelm paa, oc sit sverd i handen, oc vaaben for sit bryst, hvilken tecke er med mange liljer udgravit» (Beyer 1928: 42). Han oppgir at lensherren Erik Rosenkrantz på Bergenhus har hatt et brev fra Kong Erik til Filip av Frankrike «med hele hengendis oc uskadde indsegler» (Beyer 1928: 59). Gert Miltzows stolthet over et brev fra Magnus Håkonsson er nevnt ovenfor. Brevet var dessverre delvis ødelagt og uleselig. Men seglet var intakt og dokumentet dermed verdifullt (Olafsen 1911: 12-13). Ivar Wiel lot seg på tilsvarende måte begeistre av et «gammelt Pergaments-Brev», et kongebrev utstyrt med kongens segl, som han nylig hadde «faaet ihænde». Teksten var ifølge Wiel uleselig, men brevet kunne «for dets Ælde» ikke forbigås (Wiel 1802-1805 (1743 hefte 32): 178-179). Her står gjenstanden og dets kvaliteter i sentrum. Segl nevnes ofte i bøkene, noen ganger uten nærmere beskrivelse, men ofte utførlig beskrevet. Flere slike eksempler kan nevnes (Müller 1750: 34 og 52; Schnabel 1781: 9; Thue 1789: 158-159; Hoff 1791: 34 og 47). Pergament brukes ofte som et dokumentattributt. Det er ikke tilfeldig. Papir får aldri en tilsvarende plass. Pergament var mer kostbart enn papir. Pergament signaliserte elde i en tid da de fleste dokumenter ble skrevet på papir. Pergament var et materiale som ga dokumentene et eksklusivt og eksotisk preg.

Arkivdepoter og private samlinger

By- og lens-/amtsarkivene utgjorde ryggraden i de lokale og regionale arkivdepotene. Vår eldste lokalhistoriske beretning – *Hamarkroniken* er et ektefødt barn av lensarkivet. Beretningen begynte trolig som en arkivkartlegging. Hvem som forfattet *Hamarkroniken* og når den ble skrevet, har vært omdiskutert. Litteraturhistorikeren Francis Bull (1887-1974) og språkforskeren Egil Pettersen (1922-2010) finner det mest sannsynlig at den ble skrevet i forbindelse med arkivregistreringen i 1553 (Pettersen 1986: 14-16). Dette synspunktet synes å ha tilslutning også i dag. En rekke katolske arkiver i Danmark og Norge skulle etter kongelige ordrer i 1550-årene gjennomgås og registreres. Bispearkivet i Hamar var ett av disse. Lenets øvrighet var ansvarlig for gjennomføringen (Bull 1958: 25). Det var lensherren selv, Christen Munk (1520-1579), som initierte kartleggingen. Han var av dansk adelssekt og ble lensherre på Hamar i 1549. Den gamle bispegården var blitt lensherrens bolig. Her lot han oppføre et stort tårn. Kirkelige arkiver fra tiden før reformasjonen ble plassert i tårnet (Pettersen 1986: 53).

Christen Munk innkalte den 22. juli 1553 fremstående menn i området til arkivundersøkelser. En sterk historisk interesse var åpenbart til stede (Pettersen 1986: 53). Både arkivdokumentene og muntlige fortellinger, først og fremst formidlet av oldingen Truls Kantor, dannet grunnlaget for beretningen (Pettersen 1986: 15). Lensherren fikk med seg en rekke av områdets fremste menn. Det vises til biskopenes bøker, biskop Syvers brev og bøker og biskop Mogensens dokumenter. Vi får, som Francis Bull påpeker, nærmest inntrykk av at arkivdokumentene har ligget fremme på bordet og dannet utgangspunkt for det som skulle skrives (Bull 1958: 25).

Eldre arkivmateriale ble i senmiddelalderen og etter reformasjonen fremfor alt oppbevart i festninger og kongsgårder der lensherren holdt til og i byenes rådstuer. By- og lensadministrasjonene, de siste fra 1660-årene erstattet av amt, fortsatte denne praksisen utover 16- og 1700-tallet. Byarkiv og amtsarkiv dannet kjernen i den lokale og regionale arkivforvaltningen i landet. Lagmenn, sorenkskrivere, fogder, prester og tollembetsmenn beholdt i utgangspunktet

arkivene som de skapte på sine embetsgårder. Men det endret seg etter hvert. Vi skal i det følgende se nærmere på de forskjellige stedene der arkivene ble oppbevart og i hvilket omfang de ble benyttet til historiske og kulturelle formål.

Lens- og amtsarkiv

Lens- og senere amtsarkivene inneholdt i utgangspunktet de dokumentene som lensherren og amtmannen selv skapte eller mottok i forbindelse med sin embetsførelse. Dette var først og fremst kongebrev, bøker over jordegods og andre regnskapsbøker. Etter reformasjonen gikk det meste av de katolske kirkelige arkivene tapt, noe ble sendt til Danmark og noe ble plassert i lensarkivene (Thime 2016: 23-37; 2019: 51). Fra 1587 ble lagmennene pålagt å avlevere sine rettsbøker til lensherren. Fra 1633 måtte sorenskriverne gjøre det samme. Denne praksisen kom etter hvert til å omfatte flere virksomheter. Arkivfortegnelse viser hvordan lens- og amtsarkivene etter hvert kom til å inneholde, i tillegg til sitt eget omfattende materiale, en betydelig mengde arkiver fra forskjellige virksomheter, først og fremst fra rettsembetene. Amtsarkivene ble regionale arkivdepoter for statsforvaltningen (Thime 2019: 54-57). Dette gjaldt også Akershusarkivet på Akershus slott, i samtiden gjerne kalt det norske arkiv eller riksarkivet. Akershusarkivet var, i tillegg til å være et regionalt arkivdepot for Akershus amt og stiftamt, også et arkivdepot for landsdekkende statlige virksomheter, først og fremst stattholderembetet og slottsloven. Utover 1700-tallet vokste innholdet i amtsarkivene både i omfang og kompleksitet. Grunnstammen bestod av ulike typer kopibøker og brev i tillegg til blant annet resolusjonsprotokoller, kommisjonsprotokoller, rapporter og fortegnelser av ulike slag. Innholdet kjenner vi fra de lovpålagte arkivdesignasjonene utarbeidet ved skifte av lensherre eller amtmann.

Amtsarkivene var fra 1660-årene og helt frem til midten av 1800-tallet rygggraden i den regionale arkivforvaltningen. De omfattet arkivene etter store deler av statens sivilforvaltning etter reformasjonen, men også noen middelalderdokumenter (Thime 2019).

Hamarkroniken er allerede nevnt. Den ukjente forfatteren av *Bergens rimkrønike* fra omkring 1560 kjente og hadde trolig tilgang både til lensherrens og biskopens arkiv (Vislie 1925: 94). Absalon Pedersson Beyer utførte arkivarbeid på oppdrag av lensherren Erik Rosenkrantz. Det innebar blant annet kopiering og registrering av dokumenter. På den måten har han fått god kjennskap til arkivets innhold (Beyer 1928: 13). Arkivmateriale fra lensarkivet og Rosenkrantz sin private samling har trolig også blitt benyttet i hans Norgeshistorie fra 1567 (Nicolaysen 1858: 148). Ifølge Gustav Storm (1845-1903) og Harald Beyer var Absalon en flittig gjest i lensarkivet på Bergenhus (Beyer 1928: 16; Storm 1968: 21).

Edvard Edwardsen skriver i sin Bergensbeskrivelse fra 1674 at han har «hafft i hænde» «icke faa gamle Documenter oc Pergament», noen opptil 400 år gamle. Dette var trolig ikke bare byens dokumenter, men også arkivmateriale som hørte til kronen og som ble oppbevart i amtsarkivet (Brattegard 1951: 374).

Lens- og amtsarkivene var helt sentrale når historier skulle fortelles. Ikke sjelden var amtmannen selv forfatter. Han hadde uinnskrenket og lett tilgang. Bendix Christian de Fine ble utnevnt til amtmann i Stavanger amt og ankom byen i 1726. Da han mottok spørsmålene fra Danske kanselli i 1743, ble amtsarkivet, eller «Stavanger Archiv» som han kalte det, en viktig kunnskapskilde. Det at byens arkiv ble plassert sammen med amtsarkivet ga han et godt utgangspunkt for sin amtsbeskrivelse som var ferdig to år senere. Her gjennomgikk han, etter eget utsagn, Stavanger rådstueprotokoller og andre protokoller av ulike slag, kongebrev, privilegier, skattemanntall og diverse andre dokumenter (de Fine 1987: 65-88).

Christen Heiberg (1737-1801) ble amtmann i Finnmark i 1778. Amtsarkivet var hans viktigste historiske kilde da han forfattet sin Finnmarksbeskrivelse i 1784. Her gjennomgikk han blant annet kongebrev og skifteprotokoller (Heiberg 1784: 92-115). Det samme gjaldt Ole Hannibal Sommerfelt (1753-1821)

som i 1784 tiltrådte som fogd i Finnmark. Året etter fikk han også stillingen som sorenskriver samme sted og ble samtidig konstituert amtmann i perioden 1785 til 1787 (Sommerfelt 1799: 103-169).

Godseieren Bartholomeus Løvenskiold gjorde omfattende bruk av amtsarkivet i Bratsberg da han laget sin amtsbeskrivelse. Han benyttet seg også av arkivets registratur for å identifisere de eldste dokumentene (Løvenskiold 1784: 22).

Hans Jacob Wille fant som nevnt «adskillige Oplysninger» i Bratsberg amtsarkiv da han forfattet sin beskrivelse av Seljords preste gjeld i 1786. Amtsarkivet hadde vært en helt sentral kilde til hans arbeide og ga «de bedste og tilforladeligste Efterretninger. Amtmannen ble behørig takket for adgangen til arkivet (Wille 1786: Fortalen).

Da Hans Hammond skulle skrive sin nordiske misjonshistorie, utgitt i 1787, var han innom «de gamle Protocoller paa Wardøehuus Slot» som rommet lenets og amtets arkivsaker (Hammond 1787: 892).

Dette er noen av de forfatterne jeg har funnet som eksplisitt forteller om bruk av amtsarkivene. Langt flere har trolig benyttet dem. Da lagmann Henning Frimann i Stavanger nektet å avlevere sine lagtingsprotokoller til amtsarkivet i 1736, ble han som nevnt irettesatt av stattholderen som hevdet at amtsarkivet var "Publico meere tienlig". I denne sammenhengen var det kanskje først og fremst protokollenes rettslige bruk stattholderen hadde i tankene. Men utsagnet viser at amtsarkivene skulle tjene offentlige behov (Thime 2016: 216). Likevel var det, som flere av de topografiske forfatterne påpekte, ikke uten videre rett frem å komme seg til amtsarkivet. Retten til innsyn i arkivene var, rent juridisk, begrenset til partsinnsyn, selv om mye tyder på at personer med legitime behov fikk adgang (Thime 2019: 52-54). Ingen av historieforfatterne i denne perioden klaget, så langt jeg har sett, over innsynsbegrensninger. Den lange avstanden og tidkrevende reising var gjerne et større hinder. En prest eller fogd i landdistriktene kunne ha en krevende vei til amtshovedstaden. Det begrenset bruken.

Geistlige arkiv

Prestene beholdt sine embetsarkiver på prestegården. Noe ble også avlevert til stiftskisten – biskopens arkiv. I 1713 forlangte biskopen i Akershus stift, Bartholomeus Deichman, at alle brev og dokumenter angående prestegjeldt skulle innsendes til stiftskisten (Schøning 1980: 165). Biskopens påbud ble fulgt i varierende grad. Sannsynligvis ble eldre dokumenter utelatt fordi de manglet aktualitet. Vi vet nemlig fra avleveringer på 1800-tallet til Riksarkivet og norske vitenskaps- og kulturinstitusjoner at det da fantes en god del arkivmateriale fra 14- og 1500-tallet i prestearkivene (Bjerkås 1997: 17-19). Ut over Deichmans initiativ har det, så vidt vi vet, ikke vært forsøkt å få til noen generell avleveringsplikt for prestene til stiftskisten. Riktignok ble det i 1734 bestemt at kirkens regnskapsbøker – kirkestolene – som ble ført fra 1607, skulle avleveres dit. Denne ordningen ble imidlertid ikke gjort gjeldende i Nord-Norge og for bykirkene (Bjerkås 1997: 43-44).

Prestene som deltok i 1743-undersøkelsen oppga, med noen få unntak, at det ikke fantes eldre arkivmateriale, verken i kirken eller på prestegårdene. Det stemmer dårlig med nevnte avleveringer. Kanskje de rett og slett ikke tok bryet med å undersøke skikkelig. Ellers kunne årsakene være mange. Noe ble som nevnt avlevert til stiftskisten. Noen prester, i likhet med andre embetsmenn, betraktet arkivene nærmest som privat eiendom og tok de med seg da de sluttet i embetet (Foss & Sæther 1984: 65). Arkivene i prestegjeld nær svenskegrensen var utsatt for fiendtlige innfall. Mange prester viste liten interesse for sine eldre arkiver (Wilse 1791: 4-6). Brann var en annen hyppig årsak til tap av arkiver, slik blant andre sognepresten i Askim kunne meddele (Røgeberg 2003: 300). Arkivbranner forekom ofte. En oversikt over branntap fra midten av 1700-tallet til 1909 angir et minimumsanslag på ni prestearkiv, tre fogdearkiv og 14 byfogd-/sorenskriverarkiv (Thime 2019: 57). De kirkene som var bygget av stein var godt brannsikret. Derfor ble de ofte brukt som arkivdepot for arkivmateriale, også sekulært sådant. I sin beretning om bybrannen i Skien i 1766, opplyser Bartholomeus Løvenskiold at kirkens murte kjeller, likkjelleren, etter brannen ble bestemt brukt til «Rednings-Stæd» for byens arkiv (Løvenskiold

1784: 185, 225). Også andre steinkirker ble brukt som arkivdepot. I Tjølling kirke ble det oppbevart pavebrev og kongebrev fra 14- og 1500-tallet (Røgeberg 2003: 138). Arkivfortegnelser for Bratsberg len i 1609 og 1620 opplyser om en brevkiste i Gjerpen kirke «Som Leniit Clostret proustiet saa well som Kirckerne, er anrørendis met andre breffue som der findes, och er en part aff samme breffue Lattin, saa och gammell Norske» (Thime 2016: 67-68).

De geistlige arkivene inneholdt med andre ord et viktig historisk kildemateriale. At de også ble benyttet ser vi hos den ukjente forfatteren av *Bergens rimkrønike*, som hadde lest «udi biskopens privilege og dekret» (Vislie 1925: 94). Beyer kjente kapitlets arkiver godt. Det hadde tilhold i et kammer (fateburet) i Gråbrødreklosteret der også biskopen bodde. Beyer deltok i forhandlinger i 1564 mellom biskopen og byens borgermester og råd om arealdisponeringen (Beyer 1928: 51-52). Christofer Valkendorf fikk i 1558 pålegg fra kongen om å registrere, ordne og bevare kapitlets arkiv. Beyer deltok i registreringen sammen med byens biskop, Jens Pedersen Skjelderup (1510-1582) (Nicolaysen 1858: 148). Ifølge Gustav Storm hadde Beyer, som kapitlets notarius, adgang til kapitlets arkiv, og benyttet det ofte (Nicolaysen 1858: 148; Storm 1968: 21). Beyer var med andre ord en flittig gjest både i lensarkivet på Bergenhus, i byens og i kapitlets arkiver (Beyer 1928: 16). Schönings bruk av Trondheim-kapitlets arkiver i beskrivelsen av domkirken er omtalt ovenfor.

For topografer som bodde på landsbygda var veien til de større arkivdepotene ofte lang og vanskelig. Prestene Hugo Friderich Hiorthøy (1741-1812) og Hans Strøm klaget begge over manglende «Hielpemidler» og «fornødne Skrifter» i sine prestegjeld, men som i større grad fantes i byene (Hiorthøy 1785: forordet). Det gjaldt både arkiv og boksamlinger. Embetsarkivene var da mer nærliggende å bruke, enten det dreide seg om egne eller andres embetsarkiv. De lå gjerne i lokalsamfunnet der forfatterne holdt til. Prestearkivene var slik sett en kjærkommen og lett tilgjengelig kilde for historiske studier, særlig når mange av fortidsgranskerne var sokneprester i prestegjeldet. Gert Miltzow kunne ved hjelp av gamle «Pergamentbreve, som tilhører Prestegaarden», forklare opphavet til et gammelt

grensemerke (Olafsen 1911: 16). Blant prestegårdens brevskap fantes også en 60 år gammel dom som refererte til gamle kongelige privilegier (Olafsen 1911: 29). Fogden Ivar Wiel refererte flere ganger i sin beskrivelse av Ringerike og Hallingdal (1743) til «Kaldets Papirer» som kilde både til prestehistorie og den siviladministrative inndeling. Dette viser også at andre enn embetsinnehaveren fikk tilgang til arkivet (Wiel 1802-1805: 107, 162). Mathias Foss (1714-1792) var prest i Jostedalen i nesten 50 år. I beretningen om prestegjeldet kunne han bygge på dokumenter i «Kirkeskabet» (Hoel 2009: 10). Overbergamtforvalter Jens Essendrops «Physisk Oeconomisk» beskrivelse av Lier prestegjeld fra 1761 er knapp i sin beskrivelse av kulturelle og historiske forhold, men han fant nyttig informasjon om befolkningsutviklingen hos stedets prester (Essendrop 1761: forordet). Kirkebøkene ble oppbevart ved embetet og ble hyppig benyttet av topografene, særlig for å beskrive folkemengde og sykdommer (Strøm 1762: forordet). Presten Jacob Nicolai Wilse (1735-1801) fant relevant arkivmateriale for sin beskrivelse av prestegjeldet Spydeberg både i stiftskisten og i prostiets bøker (Witse 1779: 453). Peder Nyboe Hesselberg fikk i 1778 i oppdrag å revidere kirkearkivet i Strømsø. I 1780 utga han «*Efterretninger angaaende Strømsøe Bye, Jurisdiction, Kirke tilligemed Kirke-Fundaz og Præster*» (Ropeid 1970: 117-118). Han skrev flere ganger om Strømsø og Bragerens kirkekister som inneholdt prestens arkiv: «Kirke-Regnskaber og Efterretninger» ble brukt som historiske kilder (Hesselberg 1780: 19, 26, 32, 35, 54, 104). Hiorthøy referer i sin Gudbrandsdalbeskrivelse til «Documenter, som findes ved Kaldet». Han nevner også brev om lagesildfisket i «de catholske Tider» som fantes i stiftskisten (Hiorthøy 1785: 106, 214). Wille var i stand til å skrive om prestene i Seljord med utgangspunkt i de «ved Kaldet hæftende Papirer» (Wille 1786: 61).

Bergarkivet på Kongsberg

Bergarkivet inneholdt i hovedsak arkivmateriale fra Kongsberg sølvverk og Overbergamtet. Dette var et av de største arkivdepotene i landet og et sentralarkiv for bergverksaker i Norge. Kongsberg sølvverk begynte driften i 1623. Myntproduksjonen ble i 1686 flyttet fra Kristiania til Kongsberg. Overbergamtet ble opprettet i 1654 og var direksjon for Sølvverket etter at det flyttet

fra Kristiania i 1680-årene. Overbergamtet førte tilsyn med bergverksdriften i landet og hadde juridisk myndighet i bergsaker. Det ble nedlagt i 1830. Vi vet ikke sikkert hvor stort arkivet på Kongsberg var. Men i dag omfatter det, frem til 1805, drøyt 110 hyllemeter. Overbergamtarkivet omfatter ca. 30 hyllemeter (Thime 2016: 90-91).

Bergarkivet på Kongsberg ble særlig brukt i omtalen av ulike bergverk. Bergforvalteren Henrich Blichfeld (1725-1775) benyttet regnskapsmateriale som befant seg i «Kongsberg Sølvverks Brevkammer» i sin beskrivelse av Bergverket i «Sunnhordlehn» (Blichfeld 1771: 35). Carl Deichman benyttet også «det Kongsbergiske Archiv» i sin avhandling om Kongsberg sølvverk (Deichman 1777: 145). Hans Strøms kapittel om mineraler og bergverk i beskrivelsen av Eiker prestegjeld bygget i stor grad på «visse paalidelige Documenter» som han hadde fått av bergamtsforvalteren (Strøm 1784: 56).

Militære arkiv

Militære arkiv ble delvis oppbevart i amtsarkivene som en følge av lensherrens og amtmannens militære oppgaver. De militære arkivene på Akershus slott omfatter arkivene etter det sentrale militærapparatet i Norge. Her hadde man egen «Archivarius» fra 1758, også titulert som stabs- og krigssekretær. Det ble i løpet av 1760- og 1770-årene gjennomført omfattende ordnings og registreringsarbeider. Derfor var de militære arkivene på Akershus, i motsetning til de sivile arkivene, relativt velordnede og katalogiserte. Militærarkivene ble oppbevart i egne værelser, adskilt fra de øvrige arkivene (Thime 2016: 157-160). Selv om arkivene var velordnet, har vi ikke funnet spor etter forskningspreget arkivbruk i vårt materiale. Dette selv om militære aktiviteter og krigene med Sverige fikk ganske stor omtale i mange av de historisk-topografiske verkene. De militære arkivene var trolig i større grad omfattet av hemmelighold enn de sivile og geistlige. Personer som fortsatt var i live kunne dessuten selv berette om mange av konfliktene, og minner om krigshendelser var høyst levende i lokalsamfunn der de hadde foregått. Dessuten var avstanden til arkivet på Akershus slott et hinder i seg selv.

Byarkiv

Byene ble styrt av byfogd og rådmenn, eller byens magistrat som de gjerne ble kalt. Rådstuen eller rådhuset var tilholdssted for byens administrasjon og arkiv, møtesal for byrådet, rettsal og inneholdt gjerne også byens fengsel (Thime 2016: 23-37; 2019: 51). Byens arkiver ble forvaltet av rådstueskriveren. Kjerne i disse arkivene var de kongelige byprivilegiene som var tildelt kjøpstedene allerede fra middelalderen. Dette var byens viktigste dokumenter. De dokumenterte og regulerte deres handelsvirksomhet og øvrig næringsliv, det vil si byborgernes rettigheter til å drive visse typer handel og håndverk og grensene for det området disse rettighetene gjaldt (cirkumferens). Byens arkiv omfattet også rettslige, administrative og økonomiske dokumenter. I tillegg oppbevarte man brev fra kongen, sentralforvaltningen og annen korrespondanse. Etter hvert som byene vokste og fikk en mer kompleks forvaltning, ble også andre typer arkivmateriale skapt og oppbevart i byarkivene.

Bergen var landets hovedstad frem til ca. 1300 og en av Nord-Europas viktigste handelsbyer. Både byen og det Hanseatiske kontor skapte og oppbevarte omfattende arkivmengder. I 1562 fikk byen kronens grunn til rådhus og «det hvælvede Kammer paa Biskopsgaarden der sammesteds» for å bruke det «til Byens Bedste til at forvare udi deres Privilegier, Breve og anden Deel, som Byen tilhører og magt-paaligger» (NRR, bd. 1: 343, 11. april 1562). Nytt rådhus ble tatt i bruk i 1568 og byens arkiver ble oppbevart i skap langs veggene i rådhusalen (Nicolaysen 1870: 585). Som Hildebrandt Meyer påpekte i 1764, befant byens arkiver seg både i rådhuset og det murte hvelvet «paa bispegaarden» (Nicolaysen 1870: 582). Den store bybrannen i 1702 ødela store deler av arkivene. Rådhusarkivet flyttet til Stadsporten i 1793 (Hansen 1973: 6).

I 1616 nevnes forseglede brev i Oslo rådstue. Store deler av Stavanger bys arkiver ble plassert i amtsarkivet etter bybrannen i 1684. Arkivfortegnelser dokumenterer at disse arkivene hadde et betydelig omfang (Thime 2016: 81). I flere kongebrev, allerede på 1500-tallet, ble byene oppfordret til å kartlegge og innsende gamle dokumenter til kongelige historiografer og samlinger i København.

1743-undersøkelsen spurte blant annet etter byenes gamle arkiver. Svarene var få og mangelfulle. Men dette er den eneste landsomfattende arkivundersøkelsen fra denne perioden som finnes. Og den gir et visst inntrykk av forholdene rundt om i landet. Byene hadde alle, slik stiftamtmanden i Akershus uttrykte det, «sine privilegier udgiven fra en efter anden af kongerne» (Røgeberg 2003: 77). Skien, Tønsberg, Fredrikshald, Fredrikstad, Moss og Christiania oppga alle å ha gamle kongebrev og privilegier (Røgeberg 2003). Øvrige embetsmenn over hele landet påpekte gjerne at arkivspørsmålet best kunne besvares «hos magistraternes archiver» (f.eks. Røgeberg 2003; Løyland 2006).

Byarkivene representerte en viktig kilde til historisk forskning. Da Absalon Pedersson Beyer skrev sin Norgeshistorie i Bergen i 1567 fikk han blant annet tilgang byens arkiv. Her kunne han benytte både bøker, manuskripter og arkivdokumenter (Nicolaysen 1858: 148). Bergens Fundas beskriver Bergen fra de eldste tider frem til midten av 1500-tallet. Skriftet ble utformet omkring 1560. Den ukjente forfatteren viser i sin fremstilling til mange kongebrev, lovbøker og privilegier «som Bergen by tilhøre». Disse hadde han gjennomgått og mange ble gjengitt i boken (Nicolaysen 1858: 522, 529-530). Magister Edvard Edvardsen utga drøyt 100 år senere «Den Wiit-berømte» Bergens historie. Han innledet, ganske unikt for sin tid, med å redegjøre for kildematerialet som ble brukt, deriblant borgermestrenes dokumenter og de «fleste Protocoller oc Dombøger paa Raadstuen» (Brattegard 1951: 22-23). Claus Fastings (1674-1739) bergensbeskrivelse fra 1722 gjengir og viser til en rekke dokumenter, blant annet et byprivilegium fra 1648 som han presiserer «endnu in originali ved Bergens raadstue forefinnes» (Nicolaysen 1870: 47). Det var ingen selvfølge etter bybrannen i 1702. Som rådmann og borgermester i Bergen hadde Hildebrandt Meyer tilgang til byens arkiv da han utarbeidet sin Samlinger til Bergens Beskrivelse i 1750- og 1760-årene. Presten Jens Müller (1711-1773) fant mange arkivdokumenter «i Byens Archiv» som han brukte i beretningen om Tønsberg. Privilegier på pergament fant han i «god Stand iblandt andre Byens Publique Brevskaber» (Müller 1750: 22-23, 38, 47). Magistraten i Christiania, derimot, måtte i 1743 beklage at «Raadstuens archiv og brevskaber» ikke var tilstrekkelig

organisert for å kunne «tiene publicum med nogen «tilforladelig efterretning om hvad som kunde enten henhøre til antiqviteter eller curjeusa udi historien, gamle skriffter, kongelige privilegia, statuta og foundationes» (Røgeberg 2003: 308). Denne uttalelsen kan tolkes på to måter. Enten mente man at arkivet var lite tilgjengelig for brukere generelt, eller at registraturer og andre oversikter primært var konstruert for rettslig-administrative formål, ikke for opplysninger om «antiqviteter eller curjeusa udi historien». Det siste kan godt være tilfellet. Min gjennomgang av norske registraturer eller arkivfortegnelser før 1800, viser at disse nesten utelukkende var innrettet for rettslig-administrativ bruk (Thime 2016). Men uttalelsen viser samtidig at behovet for en bredere arkivtilgang var erkjent allerede i 1743. I den historisk-topografiske litteraturen nevnes byarkivene hyppig. Forfatterne uttrykte enten beklagelse over byarkiv som var gått tapt eller glede over en rikholdig bestand (Müller 1750: 22-23). Da Schøning i 1773-74 valgte å ta pause i reisevirksomheten om vinteren, brukte han tiden til å ordne det han hadde samlet sammen til reiseberetningen, men også til å foreta undersøkelser i Trondheim byarkiv, hvor han dog måtte beklage at knapt noe fantes som var eldre enn bybrannen i 1708 (Schøning 1778: Til leseren). Bartholomeus Løvenskiold måtte konstatere at når arkivene, i dette tilfellet Skiens arkiver, var gått tapt, manglet «de Efterretninger hvormed man kunde tilfredsstille en skjønsom Læser». I stedet risikerte man å fylle «Blade med urigtige Fortællelser» (Løvenskiold 1784: 233). Og da var det ikke administrativ eller rettslig bruk han hadde i tankene, men ene og alene hensynet til historisk, antikvarisk og topografisk forskning. Kragerøs tollinspektør Friderich Wilhelm Thue (1741-1808), som publiserte sin beskrivelse av Kragerø og Skien med omegn i 1789, understreket betydningen av byens arkiver. Også han konstaterte med sorg bybrannen i Skien i 1766 som ødela store deler av både byens og tollbodens arkiv. Samtidig brukte han arkivet flittig og gledet seg over de rester som fortsatt fantes (Thue 1789: 5, 12, 58, 154, 158, 159, 178).

Byarkivene fremstår som helt sentrale «minnesteder» for de som ønsket å skrive byens historie eller som laget historiske avskriftssamlinger. Dokumentene gikk ofte langt tilbake i tid og de var nær brukerne. Jens Müllers formulering «Byens

Publique Brevskaber» viser at han og mange andre anså byarkivet som, i alle fall delvis, et allment tilgjengelig arkivdepot. Byens borgere har trolig brukt arkivet til ulike formål, men Jens Müller har neppe vært den eneste som har søkt historiske opplysninger i byens arkiv.

Gårdsarkiv

Bønder oppbevarte ofte adkomstbrev, heftelser og rettslige avgjørelser som dokumenterte gårdens rettigheter og plikter. Mange av disse var fra før reformasjonen. I den historisk-topografiske 1700-tallslitteraturen finnes det en rekke henvisninger til arkivmateriale som befant seg på gårdene rundt om i landet. I noen tilfeller var det tale om et fåtall gamle dokumenter, men andre ganger også hele kister med pergamentsbrev. Disse dokumentene var svært utsatt. De kunne bli bortgjemt og glemt. Noen ble flammens rov og noe ble solgt til samlere. Wilse skrev i sin Eidsbergbeskrivelse om gårdsarkiv som i stor grad var gått tapt. Årsakene fant han i fiendtlige svenske innfall, «hemmelighedsfuld Bevaring» som førte til at arkivene ble glemt, at gamle dokumenter i dødsbo ble solgt eller gitt bort til samlere i København og en generell likegyldighet til antikviteter (Wilse 1791: 4, 84). Peter Holm (1733-1817) redegjorde i sin beskrivelse av Lister og Mandals amt for kongelige pålegg som gjennom lang tid hadde ført til at viktige dokumenter forsvant (Holm 1794: 36-37). Han var en kompetent observatør med sine nesten 40 år som amtmann i Norge, først i Nordland, deretter i Bratsberg og til slutt i Lister og Mandal. Holms observasjoner bekrefter at bestemmelsene vi har omtalt ovenfor i stor grad ble fulgt opp, noe mange andre rapporter også forteller om. Mye eldre arkivmateriale ble overført til Danmark: til kongelige historiografer, Det Kongelige bibliotek, Universitetsbiblioteket, Geheimearkivet og vitenskapsselskap, uten at vi kjenner hele omfanget.

En av prestene i 1743-undersøkelsen nevner at gamle kongebrev fra kong Håkon Håkonsson fantes på gårdene Frøvold og Medalen i Sigdal prestegjeld (Røgeberg 2005: 284). Hans Strøm refererte i sitt verk om Sunnmøre fra 1762 om beboere på gården Stadheim som «have Breve og Adkomster fra ældgammel

Tiid» (Strøm 1762: 283). Gerhard Schøning forteller i sine reisebeskrivelser fra Trøndelag at han fant få gamle saker og dokumenter «til Historiens eller Old-Sagernes Oplysning» (Schøning 1778: Til leseren). Men fra sin reise i Gudbrandsdalen og Hedemark melder han om et stort antall gamle pergamentsbrev på gårdene. På gården Bjølstad fantes blant annet 34 dokumenter «som Eieren havde forvarede i en Jærn-Skræppe, forsynet med Laas, og ei vilde skilles ved.» Av disse tok han derfor i all hast ekstrakter (Schøning 1980: 93). Jacob Wilse påpekte at det «Paa mange Gaarder findes endnu Pergaments- eller Bænke-Breve især fra 15de Seculo» (Wilse 1779: 68, del 3 «Norsk Ordbog»). Bartholomeus Løvenskiold forteller i sin Bratsbergbeskrivelse fra 1784 også om gården Vrålstad i Drangedal der det fantes en kiste full av «gamle og sluttelig rare Pergaments-Breve» (Løvenskiold 1784: 138). Hans Strøm nevner likeledes flere pergamentsbrev tilbake til 1300-tallet på gårdene Rygg og Hoen (Strøm 1784: 258). Hiorthøy nevner i sin beskrivelse av Gudbrandsdalen fra 1785 «Adskillige Pergaments-Breve og Documenter angaaende Eiendomme og Skov-Dele» som ble oppbevart på gårdene og om lensmannen Peder Randklev som «havde henført sine fornemste Sager, af Frygt for Skotterne, og forvart disse Pergaments-Breve i en Stolpe under Huset» (Hiorthøy 1785: 67, 137). Wille skriver om «en Mængde Pergaments- og andre Breve fra ældgamle Tider» på gårder i Seljord (Wille 1786: 47, 56).

Gamle bortgjemte gårdsdokumenter kunne erverves for en billig penge. De var derfor ettertraktet av personer i lokalmiljøet med antikvariske og historiske interesser. Her kunne man gjøre viktige funn som beriket, ikke bare en privat samling, men også den lokalhistoriske beretningen. Vi vet lite om i hvor stor grad slike arkiver ble solgt til samlere. Men våre topografiske verk viser med all tydelighet at slikt materiale ofte fikk en fremtredende plass i beretningene.

Private samlinger

Den antikvarisk-historiske interessen som bredte seg i Europa og i Norden fra 1500-tallet stimulerte innsamling av gamle håndskrifter og dokumenter, ikke bare innenfor de institusjonelle rammene, men også blant enkeltperso-

ner. Adelsmenn, embetsmenn, lærde og velstående borgere etablerte til dels omfattende dokumentsamlinger, bestående av bøker, manuskripter og arkivdokumenter. Aktiviteten var i begynnelsen ofte begrenset til historiske manuskripter, islandske sagaer og lovhåndskrifter. Men etter hvert ble også andre, mer utpregede arkivdokumenter som brev, regnskap, privilegier og lignende ettertraktet. Flere samfunnsgrupper deltok i samleraktivitetene. Kjøp og salg av bøker, håndskrifter og arkivdokumenter fikk et visst omfang. På denne måten ble mange arkiv fragmentert. Mye gikk også tapt underveis. Men samtidig bidro disse samleraktivitetene også til at mye arkivmateriale ble bevart. Mange utførte også et omfattende avskriftsarbeid som senere ble publisert og tilgjengeliggjort for et større publikum.

I Danmark var det å samle og skrive av gamle håndskrifter en utbredt beskjeftigelse blant samfunnseliten på 1500-tallet. Av de mest kjente historieinteresserte samlerne kan nevnes riksråd Jørgen Rosenkrantz (-1596), stattholder i hertugdømmene Henrik Rantzau (1526-1598), kansler Arild Huitfeldt (1526-1598) og kansler Niels Kaas (1534-1594) (DBL; Rørdam 1867: 57, 125). Noen samlinger var et resultat av kongelige pålegg og ble skapt som en del av statlige historieprosjekter. Også i Norge var det å samle dokumenter en populær aktivitet. Vi kjenner ikke mange store private samlinger fra 1500-tallet, men lagmannen Jon Simonsson (1512-1575) tilegnet seg flere middelalderhåndskrifter. Samlingene til bergenslegene Henrik Høyer, Villads Adamsson og deres felles svigerfar, biskop Anders Foss, er allerede nevnt.

Presten Gert Miltzow eide en omfattende dokumentsamling som blant annet omfattet norrøne sagatekster, lovtekster, jordebøker, manuskripter og mye annet. Han lærte seg norrønt og runeskrift (NBL om Miltzow). I sine historiske arbeider viste han ofte til sin egen dokumentsamling (Olafsen 1911: 12).

Hildebrandt Meyers arkivsamling var for en stor del avskrifter. Selv om han ikke ønsket å «gjøre nogen vidtløftig erindring» om samlingen, kunne han ikke unnså at han «i lang tid» hadde samlet. Samlingen skulle hjelpe han til å

«udlede tingenes første aarsager[...] oprinnelser [...] og forandringer». Bybranner hadde desimert arkivbestanden. Det var med nød og neppe at han klarte å redde sin egen arkivsamling ved brannen i 1756 (Nicolaysen 1870: 12-13). Offentlige arkiver havnet ofte på private hender, selv rettsprotokoller. Meyer omtaler i sin bergenske kirkehistorie en rådstueprotokoll for Bergen for årene 1592-1594 som var «udi en privat mands hænder» (Nicolaysen 1870: 260). I sin Bergensbeskrivelse redegjør han for gamle domsbøker som i årenes løp var spredt for alle vinder, «saa at der i raadstuen aldelees ikke findes et blad, end sige noget mere af dem» (Nicolaysen 1870: 577).

Fogden Wiel, som forfattet beskrivelsen av Ringerike og Hadeland i 1743, nevner gamle pergamentsbrev og kongebrev som han «har faaet ihænde» eller som var «in Originali faldne mig i Hænderne», uten at vi kjenner samlingens omfang (Wiel 1802-1805: 178, 182). Jens Müller brukte ikke bare Tønsberg byarkiv, men også egen samling da han skrev byens historie. Det var brev og Herredagsdommer som var kommet han «i Hænder» (Müller 1750: 31, 44, 59). Jessen påpekte i sin Norgesbeskrivelse at kartmateriale fantes i arkivene, biblioteker og «en og anden saa skøn Samling». Andre tegninger fantes «baade paa publike og private Steder» (Jessen 1763: 30-31). Johan Michael Lund (1753-1824) var prokurator i Bratsberg amt fra 1776 til 1783. På sine reiser i amtet samlet han forskjellige opplysninger, delvis inspirert av Gerhard Schøning og Peter Suhm. I sin beskrivelse av Øvre Telemark fra 1779 (trykt 1785) dokumenterte han bryllupsskikk med et brev fra 1445 «som er faldet mig i Hænderne» (Lund 1785: 154). Wille gjenga et dokument fra 1441 «som jeg eier i Original» (Wille 1786: 283). Hans Hammond mottok en «Samling af mærkværdige Haandskrifter, hørende til de første Missionens Tider» i forbindelse med sin nordiske misjonshistorie (Hammond 1787: 946-947). Den store samlingen til Marcus Bærnholt fra Kragerø er allerede omtalt. Wilse refererte også til dokumenter, blant annet en «Tegnebog», som han eide (Wilse 1791: 81). Sorenskriveren i Rakkestad, Hieronymus Bassøe (1726-1807) beklaget i sin beskrivelse av Rødenes, Skiptvet og Rakkestad prestegjeld fra 1792 blant annet mangelen på «gamle Documenter [...] da det er kun faa jeg deraf ejer» (Bassøe 1796: 79). Utsagnet illustrerer hvor

viktig egne dokumentksamlinger kunne være for de beretninger som ble forfattet. Bergmannen Erland Thoresens store arkivsamling som bestod av Jarlsbergverkets protokoller og papirer er et eksempel på en annen type samling: et bedriftsarkiv av nyere dato, bevart for historiske formål (Faye 1799: 11-12).

Utviklingen av boktrykkerkunsten i Europa fra 1400-tallet muliggjorde masseproduksjon av bøker og andre trykksaker. Arbeidet var fortsatt tidkrevende og kostbart, men førte likevel til en enorm økning i trykte tekster. På 1600- og 1700-tallet etablerte borgere og embetsmenn private boksamlinger. De mest velstående kunne ha flere tusen bøker, men de fleste samlingene var langt mindre. Flere samlinger inneholdt også håndskrifter av ulike slag, manuskripter, kart, protokoller og dokumenter. Førsteamanuensis Lis Byberg har i sin doktoravhandling fra 2007 kartlagt 154 norske bokauksjoner mellom 1750 og 1815, hvorav hun har funnet og analysert 145. Av disse var 109 dødsboauksjoner. Byberg har funnet 571 innførsler av håndskrifter i auksjonskatalogene. De største håndskriftsamlingene fant hun i auksjonskatalogen etter dødsboene til kanselliråd Peter Andreas Cramer (1732-1804) og kammerråd Peder Andreas Wahl (1755-1808). Begge bodde i Trondheim. Cramer levde av sine eiendommer, blant annet bergverksparter. I de ulike boksamlingene finner man offentlige arkivsaker, blant annet protokoller og skiftebrev (Byberg 2007: 239-240). Dette kjenner vi også til fra Carl Deichmans bokkatalog som ble utarbeidet i 1790 (Thime 2021: 34). Samlet viser vårt materiale at private håndskriftsamlinger var ganske utbredt i Norge, selv om størrelse og innhold varierte betydelig.

De første norske trykkeriene ble etablert i Christiania rundt midten av 1600-tallet. Bergen og Trondheim fikk sine første trykkerier i første halvdel av 1700-tallet. Bøker med norske forfattere ble før den tid, og ofte også senere, trykket i København. Historisk og topografisk litteratur utgjorde en ikke uvesentlig del av de trykksakene som ble produsert. Mattis Størssøns oversettelser av norrøne tekster ble utgitt i 1594 og er den første trykte boken med norrøn sagalitteratur. Flere fulgte utover 1600- og 1700-tallet. Fra midten av 1700-tallet ble det dessuten trykket en rekke lovsamlinger som inneholdt bestemmelser fra middelalderen og

frem til sin samtid. Disse sammen med ulike trykte kildekrifter utgjorde trolig en viktig ressurs for historieskriverne. Flere av de resolusjoner, reskripter, forordninger osv. som forfatterne henviste til kan være hentet fra disse trykte lovsamlingene.

Utover 1700-tallet ga private personer ofte sine samlinger til offentlig bruk. Dette var vanlig i hele Europa. Den første norske bok- og håndskriftsamlingen som var tilgjengelig for offentligheten kom i forbindelse med opprettelsen av Det Trondhiemske Selskab, fra 1767 kalt Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab (DKNVS). Selskapet fikk sin første bibliotekar i 1768. Medlemmene måtte gi bøker til biblioteket, men mye ble også gitt som testamentariske gaver. Samlingen var åpen for offentligheten allerede fra starten og bestod hovedsakelig av bøker, manuskripter, kart og arkivmateriale (<https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Gunne-rusbiblioteket> lest 2022). I 1785 åpnet det første offentlige biblioteket i Norge, i Christiania, grunnlagt på Carl Deichmans store testamentariske samlingsgave.

Arkiver i København

Bevaringsinstitusjonene i København inneholdt store mengder dokumenter som vedrørte norske forhold. Mye norsk arkivmateriale var som nevnt overført til Danmark allerede fra 1500-tallet. København universitet ble grunnlagt i 1479. Kort tid deretter ble de første bokdonasjonene gitt til det som skulle bli Universitetsbiblioteket. Historiografenes samlinger og private samlinger ble grunnstammen i Det Kongelige Bibliotek fra 1661 (Thime 2016: 221-222). Fra slutten av 1500-tallet ble eldre arkivmateriale samlet i København slott og dannet grunnlaget for Geheimearkivet: kongens og rikets arkiv. Institusjonene kom til å danne mye av grunnlaget for moderne historieskriving (Thime 2016: 218). Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab ble stiftet i 1742. Selskapets utgivelse av vitenskapelige skrifter fikk stor betydning blant annet for historieforskningen. Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ble opprettet tre år senere.⁴ Selskapet ble et sentrum for norsk og dansk historieskriving og utga tidsskriftet *Danske Magazin*. Her ble avhandlinger og aktstykker publisert. Selskapet etablerte en stor samling gamle dokumenter fra begge land. I 1747 gav kongen ordre om at arkivdokumenter både i København og ellers i riket, som kunne tillates å trykkes,

skulle lånes ut til selskapet. Papir og pergamentsbrev som kunne finnes i kjøpstedene, ved kirker og klostre, og som ikke lenger trengtes på stedet, skulle sendes til selskapet for å kunne komme til allmenn nytte og «gjemmes fra befrøytelig undergang». Likeledes skulle stiftamtmennene og biskoper i Danmark-Norge sende slike gamle dokumenter til Danske kanselli (Thime 2016: 219-227).

Om amtsarkivene og Akershusarkivet virket fjerne og vanskelig tilgjengelige, må sentralforvaltningens arkiver og samlingene i København for mange ha vært temmelig uoppnåelige. Men for de som hadde kontakter kunne også disse konsulteres. Prester og andre som hadde studert og oppholdt seg i København hadde gjerne personlige nettverk i rikshovedstaden. Et norsk postverk ble opprettet i 1647. De første postrutene ble da igangsatt mellom Christiania og København, Christiania og Bergen og mellom Christiania og Trondheim. Flere ruter kom til etter hvert. Posten ble fraktet til fots og på rideveier. Det kunne ta et par uker fra København til de norske byene. Selv om veiene ble bedre og posten befordret hyppigere utover 1700-tallet, tok postgangen sin tid. Det hindret ikke Edvard Edwardsen i å benytte «een god Wen aff Renteriet» (Rentekammeret) til å skaffe tollopplysninger for Bergen fra 1650-årene som han brukte i sin beskrivelse av byens varehandel (Brattegard 1951: 352). I 1660- og 70-årene kom neppe opplysningene med posten. Trolig fikk Edwardsen med seg disse opplysningene enten ved eget besøk i København eller ved hjelp av andre. Gerhard Schøning hørte absolutt til dem med gode kontakter. I 1765 ble han professor i historie ved Sorø akademi på Sjælland. Ti år senere ble han utnevnt til geheimearkivar. I sin beskrivelse av Trondheims domkirke fra 1762 viser han til en rekke arkivstykker ved universitetsbiblioteket i København (Schøning 1762: 229). Mens han gjennomførte sine reisebeskrivelser i 1773-1774 reiste han til København blant annet for å besøke Geheimearkivet (Schøning 1778: Til leseren; 1979 bd 2: 150.). Hans Jacob Wille takket geheimearkivar Voss i København for «den utrættelige Flid og megen Møie» han påtok seg ved å «giennemgaae og udcopiere [...] Documenter i det Kongl. Geheime-Archiv» (Wille 1786: forordet). Hans Hammond gjorde utstrakt bruk av misjonskollegiets arkiver i København (Hammond 1787: 946). De var imidlertid ikke alltid like fornøyde med

servicen. Wilse klaget i 1791 over at det Kongelige selskap for nordisk språk og historie ikke engang besvarte spørsmål om kopier fra norsk geistlig arkivmateriale som var donert dit. Selskapet leverte imidlertid kopier etter noen år (Wilse 1791: 5. 1796: 116).

Hvordan og til hvem ble kunnskapen formidlet?

Arkivdepotene arbeidet ikke aktivt med formidling. Den eneste brukerhjelp som ble utarbeidet var arkivfortegnelse. Men de var ikke beregnet på et eksternt publikum. De ble utarbeidet for virksomhetens interne behov for gjenfinning og dokumentkontroll. Kunnskap om arkivdepotene og hva de inneholdt krevde at brukeren oppsøkte institusjonen selv. Det var heller ikke gitt at man fikk innsyn i arkivene. Med unntak av rettsprotokollene hadde allmuen ingen slik rettighet. Innsynsregimet var imidlertid mildt og preget av pragmatisme.

Arkivkunnskap ble primært formidlet gjennom historieverkene. Forfatternes takksigelser for tilgang til arkivene, kritikk for mangelfull hjelp og referanser til ulike protokoller og dokumenter gjorde leserne oppmerksomme på denne rike informasjonskilden. Allmuens interesse for arkiv ble trolig stimulert av historikernes beretninger og referanser. Men vi vet lite om allmuens arkivbruk ut over det rettslige.

Historieverkene som ble forfattet på 1500-tallet fikk lenge en svært begrenset leserkrets. Noen avskrifter ble trolig distribuert blant likesinnede og noen få fikk en viss utbredelse. Fra slutten av 1500-tallet og utover 1600-tallet ble en håndfull bøker publisert. Først på 1700 endret dette seg. Lovsamlinger, rene historieverk og en stor mengde historisk-topografiske publikasjoner så dagens lys. Noen forfattere fikk en omfattende leserkrets. Historiebøkene til presten og historikeren Jonas Ramus, og da særlig hans norske kongehistorie utgitt i 1719, fikk både et lærd og folkelig publikum. Ludvig Holbergs historiske forfatterskap var også høyt skattet. Det samme gjaldt de historisk-topografiske verkene fra andre halvdel av 1700-tallet.

Som nevnt er det mye som tyder på at mange kunne lese på 1600-tallet (Byberg 2007: 21-22, 112-113). Mange allmuefamilier før 1700 var likevel i stor grad uten bøker (Fet 1995: 92). De første omreisende bokhandlere begynte sitt virke i Norge på 1500-tallet. De reiste fra by til by og holdt utsalg i eller ved kirkene (Bull 1958: 10). Andre skaffet seg bøker ved å alliere seg med bekjente som hadde tilgang til bøker. Samlingene ble ofte auksjonert bort, som regel fordi eieren døde, men også av andre grunner. På den måten oppstod det et brukmarked. På 1700-tallet var slike auksjoner et vanlig fenomen i Europa (Norlin 2006: 16-18). Den eldste bokauksjon vi kjenner til i Norge er fra 1695 etter at stiftamtmann og visestattholder Just Høeg døde året før. De to neste kjente auksjonene ble holdt etter biskop Hans Munch og lagmann og auksjonsforvalter Peter Blichfeldt som begge døde i 1712 (Blichfeldt 1713). En av de største bokauksjonene ble holdt i dødsboet etter biskop Bartholomeus Deichman i 1732. Auksjonskatalogen er på hele 728 sider.

Lise Bybergs analyse av norske bokauksjonskataloger viser at bøker etter hvert ble lettere tilgjengelig enn man tidligere har trodd. Bokauksjoner skapte et stort brukmarked som de bredere lag av befolkningen kunne benytte seg av. De fleste bokauksjonene ble holdt i byene, men flere ble også holdt ute i distriktene. Det gjaldt ikke minst i geistlige dødsbo der bokauksjoner ble avholdt på prestegården i sognet der den avdøde presten hadde virket (Byberg 2007: 176-177).

Utover 1700-tallet ble det også etablert samlinger og leseselskap som var tilgjengelige for offentligheten. Større og mindre boksamlinger var ikke uvanlig blant byborgerne (Byberg 2007: 165). Flere norske bønder hadde også boksamlinger. Det var heller ikke uvanlig at prester lot allmuen låne bøker fra deres private boksamling (Byberg 2007: 92-93). Samlingene hadde selvsagt stor betydning som hjelpemiddel for forfatterne av topografiske verk, men de bidro ikke minst til at leserkretsen ble langt større enn den ellers ville vært. Offentlige bibliotek eksisterte ikke i Norge før på slutten av 1700-tallet, leseselskap noe tidligere. Begge var med få unntak et byfenomen (Byberg 2007: 90).

Det er ikke undersøkt systematisk og detaljert hvordan alle bøkene som ble solgt på auksjon fordelte seg temamessig. Jeg har gjennomgått de ca. 45 auksjonskatalogene som er digitalt tilgjengelige på Nasjonalbibliotekets nettsider i perioden frem til 1800. En stor del av litteraturen er historieverk, både på latin, fransk, tysk, engelsk og dansk. Peder Claussøn Friis, Tormod Torfeus, Jonas Ramus, Gerhard Schøning og Hans Strøm er blant de norske forfatterne som går igjen i katalogene. I tillegg er oversettelser av sagatekster og ulike lovsamlinger rikt representert i materialet.

Bybergs analyse av bokauksjonene viser at bøkene nådde ut ganske bredt. Riktignok utgjorde embetsstanden og borgerskapet hovedtyngden av kjøperne, men også bondestanden var godt representert (Byberg 2007: 190-191, 198). Historisk litteratur utgjorde en vesentlig del av boksamlingene (Byberg 2007: 17). Men graden av utbredelse er usikker. Litteraturhistorikeren Jostein Fet (1924-2023) har påvist at bare en svært liten andel av bøkene registrert i allmue-dødsboskifter var verdslige, og at under halvparten av disse igjen var av samfunnsfaglig og historisk karakter (Fet 1995: 254). Samtidig påpeker han at skiftematerialet bare viser en mindre del av bøkene som fantes i hjemmene (Fet 1995: 78-79).

Boksalg gjennom forhåndsbestilling kom i bruk i England fra 1650-årene og ble vanlig i Danmark-Norge på 1700-tallet (Fet 1995: 53). I noen tilfeller ble abonnentenes navn trykt i bøkene. Tre av bøkene i vårt materiale inneholder slike lister. Den ene omhandler Bratsberg amt (1784), ble trykket i Christiania og inneholder en liste over 296 abonnenter. Den andre omhandler Kragerø, Skien og omliggende ladesteder (1789). Der hadde 159 personer forpliktet seg til å kjøpe boken ved utgivelse. Den tredje boka var et slags leksikalsk, historisk oppslagsverk og omhandler Norge, Færøyene, Island og Grønland, hadde 202 abonnenter og ble utgitt i 1796. De to siste ble trykt i København. Tabellene nedenfor viser hvordan abonnentene fordelte seg i ulike yrkesgrupper.

Tabell 12. Subskribentenes yrke i tall og prosent. Embetsmenn omfatter både sivile, geistlige og offiserer. Tjenestemenn er ansatte i underordnede offentlige og private stillinger. Gruppen næringsdrivende omfatter kjøpmenn, handlende, håndverkere, apotekere, godseiere og jernverkseiere. Andre omfatter blant annet personer med rangtitler uten annet oppført yrke, leger, advokater, akademikere, studenter og pedagoger. I boken om Norge er også sju bønder inkludert i denne gruppen.

	Embets- menn	Tjenes- temenn	Nærings- drivende	Andre	Ukjent	Sum
Bratsberg 1784	91/31	37/13	55/19	28/9	85/28	296
Kragerø mm 1789	35/22	32/20	45/28	12/8	35/22	159
Norge mm 1796	53/26	24/12	39/19	62/31	24/12	202

Embetsmennene dominerte, men ble tett fulgt av både næringsdrivende og tjenestemenn. I embetsmannsgruppen utgjorde geistligheten flertallet. Sosialt plasserte subskribentene seg i de midtre og øvre samfunnslag. Ser vi på den geografiske fordelingen, dominerte byfolkene fullstendig. Kjøpere i landdistriktene var i hovedsak prester. Subskribentene var med andre ord dominert av embetsmenn og byfolk.

Tabell 13. Subskribentenes bosted i tall og prosent. Oppslagsverket om Norge oppgir ikke subskribentenes bosted.

	By	Land	Ukjent
Bratsberg 1784	263/89	25/8	8/3
Kragerø mm 1789	137/86	8/5	14/9

Listene over subskribenter gir en indikasjon på hvilke samfunnsgrupper som utgjorde kjernetroppene blant kjøpere av historisk-topografisk litteratur. Men subskribentene utgjorde en snever krets av personer, av samme stand og med samme dannelse og interesser som forfatterne selv. Leserkretsen var sannsynligvis langt større og favnet trolig videre (Beyer & Moi 1990: 170).

Hverdag og kulturarv

Arkivene ivaretok virksomhetenes administrative, rettslige og økonomiske interesser på kort og lang sikt. Samtidig ble arkiver i hele Europa en viktig kilde til historiske studier og beretninger. Denne dualismen i arkivbruk, mellom hverdagens forvaltning på den ene siden og forskning og kulturarv på den andre, fantes ikke på tilsvarende måte for gjenstander og bøker. Den bidro til en oppfatning av arkivmateriale som noe selvsagt og hverdagslig, og underkommuniserte arkiv som kulturarv. Dette har også preget dagens arkivhistoriske fremstillinger. Ledende arkivhistorikere har hevdet at arkivene fra antikken og helt frem til 1700-tallet nesten utelukkende tjente administrative og juridiske formål. Markus Friederich stiller seg tvilende til dette og mener 1500-tallet markerer et viktig tidsskille (Friederich 2018: 12-13). Han er ikke den eneste. Eric Ketelaar etterlyser i sin artikkel *Muniments and monuments: the dawn of archives as cultural patrimony* forskning på tidlige spor av arkiv forstått som kulturminner, bevart og overført for fremtidige generasjoner (Ketelaar 2007: 344).⁵ Den franske revolusjon og Napoleonskrigene fremstilles ofte som begynnelsen til en slags forestilling om «nasjonal kulturarv» i Europa (Swenson 2013: 3, 29-30). Eric Ketelaar utfordrer denne sterke vektleggingen av tiden rundt den franske revolusjon som en vending og 1800-tallet som «the cradle of the cultural role of archives». Han erkjenner at den franske revolusjon representerte et avgjørende stadium i internasjonal arkivhistorie, som i kulturminnevernet ellers. Den markerte et tidsskille i den forstand at det nå ble statens ansvar å sikre nasjonens arkiver, både som rettslige og forvaltningsmessige redskap (muniments) og som kulturarv (monuments) (Ketelaar 2007: 344). Men Ketelaar viser til flere eksempler på bruk av arkiv som kulturell ressurs lenge før den franske revolusjon (Ketelaar 2007: 352-353).

Det er ikke vanskelig å finne spor av det man kunne kalle kulturarvtenking innenfor tidlig norsk arkivhistorie. Få har i like klare ordelag som Peder Claussøn Friis gitt uttrykk for arkivenes kulturelle verdi. I boken Norges beskrivelse fra 1613 fortvilte han over reformivrige lutheranere som ødela alle spor som kunne knyttes til katolsk religionsutøvelse. Det var ille nok at de fjernet «Guld, Sølv og andre Klenodier»

fra kirker og klostre. Men at de i tillegg «saa slemmelig ødelagde det som de havde ingen gafn af», «skjøne bygninger», kirkens inventar og «nyttige Bøger og breve», fremsto for Friis som meningsløst. «Skjøne Liberii, og mange nyttige Bøger og Breve» i Trondheim og Stavangers kapittel ble brent på bålet (Friis 1727: 79-80). Her fremstilles arkivene som umistelige klenodier. Christen Frost, som i 1724 ble kapellan i Evje, hyllet Jonas Ramus i innledningen til verket *Norriges Kongers Historie* (1719) for hans bidrag «til Videnskab om Norges gammel Tiid» fremskaffet gjennom «ældgamle Monumenter», «Runæ vildsom Skrift» og «møll-stungne Pergamenter» (Ramus 1719: 1). Claus Fasting ga i sin Bergensbeskrivelse fra 1722 uttrykk for fortvilelsen han følte da huset ble fortært av ild under bybrannen i 1756. Han stod i fare for å miste sine samlinger om byen. Disse holdt han for å være «blandt de umisteligste og betydeligste» (Nicolaysen 1870: 13). Johannes Schrøders motivasjon for å utgi Fredrikshalds historie i 1727 var å hindre at den «gandske skulle forglemmes og uddøe», enten ved at tidsvitnene forsvant eller arkivene ble ødelagt gjennom «een eller anden Ulykke, som dette Stæd tit har været underkastet» (Schrøder 1727: Fortale). Ludvig Holberg så seg selv som en del av en lang fortellertradisjon «fra ældgammel tid». De nordiske folk hadde alltid vært omhyggelige med å «forplante til efterkommerne deres bedrifter». Ved hjelp av «de rette kilder» ville han i sin *Dannemarks og Norges Beskrivelse* (1729) videreføre «de gamle Forfædres historier» til nye generasjoner (Holberg 1729: 152-153). Hildebrandt Meyer samlet dokumenter for ettertiden. Perspektivet var forskning og kulturformidling (Nicolaysen 1870: 429). Presten Peder Hesselberg fikk i 1770-årene i oppgave å gjennomgå Strømsø kirkes papirer. For han ble det da maktpåliggende å bevare materialet fra glemsel «til Forfædrenes Æreminde» (Hesselberg 1780: Fortale). Samleren Markus Bærnholt fra Kragerø kopierte en rekke arkivkilder: «Kirkebøger, Copie-, Bye- og Landstings-Protkoller, Skiftebreve, tinglyste Pantebreve og deslige» for å sikre opplysningene for ettertiden (Thue 1789: 3-4).

Dette er bare noen eksempler på samtidens omsorg og bekymring for det som vi i dag ville kalt kulturminner og for den kulturarv de representerte. Det kan neppe herske tvil om at arkivmateriale allerede fra midten av 1500-tallet har hatt en identitets- og kunnskapsdannende funksjon, både for sin samtid og for

å formidle denne kunnskapen til nye generasjoner. Eksempelene er få og spredte i begynnelsen, men tiltar utover perioden, særlig gjennom 1700-tallet da arkivbruk ble et helt sentralt redskap for historie- og kulturformidling.

Dokumenter som ble ansett som betydningsfulle ble omhyggelig bevart både i offentlige institusjoner og i private samlinger. Samlinger ble overført eller skjenket til offentlige institusjoner og dermed tilgjengelige for et større publikum. Avskrifter ble trykt og publisert. Alle disse bestrebelsene hadde til formål å sikre kunnskap om fortiden for kommende generasjoner. Gjennom tidsskrifter og bøker ble arkivene, både i historiske beretninger, kildesamlinger og avskrifter gjort kjent og distribuert til større lag av befolkningen.

Arkivene ble først og fremst ansett som en felles samfunnsressurs. De skulle brukes til å fremme lokal og nasjonal identitet og fellesskap. Denne interessen for fortidsvern, også arkivvern, hadde en betydelig utbredelse i det norske samfunnet, først og fremst i de øvre sosiale lag, særlig innenfor embetsstanden, men også i de midtre sosiale sjikt, blant tjenestemenn, byborgere og bønder.

Det er ingen tvil om at arkivene gjennom hele arkivhistorien ble skapt og bevart av hensyn til juridiske og økonomisk-administrative behov. Dette gjelder både i Norge og internasjonalt. Parallelt førte arkivdokumentenes troverdighet til at disse også ble brukt som kildemateriale for historiske fremstillinger. Arkivdepotene, både lokalt og sentralt, ble viktige leverandører av kildemateriale for samtidens historikere, antikvarer og topografer. Likevel finner vi ikke spor etter en historisk-antikvarisk faglig tilnærming innenfor arkivinstitusjonenes arkivforvaltning i Norge før mot slutten av 1700-tallet. Først da ser vi også at man rekrutterer medarbeidere med en annen bakgrunn enn den juridisk-administrative (Thime 2021: 34). Forvaltningsmessige og juridiske behov bestod selv sagt og preget fortsatt arkivarbeidet. De fleste brukerforespørsler kom også etter 1800 til å handle om rettslige, økonomiske og forvaltningsmessige saker. Men forskning og historiske behov ble mer uttalt og etter hvert til og med en hovedbegrunnelse for etableringen av det moderne arkivvesenet.

Noter

- 1 The article published in *Archival Science* (Thime 2023) summarizes the present one. But I have also made some additions and corrections.
- 2 Bech skriver om arkivbestanden på Akershus slott, oppbevaringsforholdene, arbeidet og registraturrene.
- 3 Her er også tatt med Gerhard Schønings beskrivelse av Trondheim domkirke fra 1762 selv om den strengt tatt ikke kan regnes til den historisk-topografiske sjangeren.
- 4 Selskapet har hatt ulike navn: Et Til det Danske Sprogs og Histories Forbedring Samlet Selskab (1745), det med Kongelig Tilladelse oprettede Selskab til det Danske Sprogs og den Danske Histories Forbedring (1746), Det Kongelige Danske Selskab til den Nordiske Histories Forbedring (1747-1810) og Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog.
- 5 Muniments and Monuments, henviser til to begreper. Muniments er dokumenter bevart som bevis på rettigheter og privilegier, Monuments er minnesmerker.

Referanser

- Askjem, T. (1991). *Norske arkiver og arkivforhold inntil 1939: en bibliografi*. Riksarkivet.
- Bassøe, H. (1796) Forsøg til en Beskrivelse over Rødenæs, Schibtvædt og Rachestad Præstegjelde. *Topographisk Journal for Norge*, 5(17), 77-128.
- Bech, D.N. (1842, 17. mai) Oversigt over det norske Rigsarkivs Tilstand fra de ældre Tider indtil Udgangen af Aaret 1840. *Den Constitutionelle*, 137.
- Bech, D.N. (1842, 26. mai) Oversigt over det norske Rigsarkivs Tilstand fra de ældre Tider indtil Udgangen af Aaret 1840. *Tillæg til den Constitutionelle*, 146.
- Berg, J. Chr. (1838) Angaaende den Nordlandske Handel. *Samlinger til Det Norske Folks Sprog og Histoire*, 5, 590-688.
- Berger, S. (2013). The role of national archives in constructing national master narratives in Europe. *Archival Science*, 13(1), 1-22. <https://DOI.10.1007/s10502-012-9188-z>
- Beyer, E. & Moi, M. (1990) *Norsk litteraturkritikks historie 1770-1940* (Bd. 1). 1770-1848. Universitetsforlaget.
- Beyer, H. (1928) *Absalon Pederson Beyer: Om Norgis Rige*. Beyers forlag, Bergen.
- Bing, L.H. (1796) *Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne, samt Grønland*. København.
- Bjerkås, O. (1997) *Preste- og prostearkiver: en brukerveiledning*. Riksarkivaren. Oslo.
- Blichfeld, H.F. (1771) *Kort Efterretning om Bergverket i Sundhordlehn udi Bergens Stift i Norge*. København.
- Blichfeldt, P. (1713) *Catalogus librorum mv.*

- Brandt, Fr. (1880) *Forelesninger over den norske retshistorie* (Bd. 1). Kristiania
- Brattegard, O. (1951). *Edvard Edwardsen 1630-1695 Bergen*. Første part. Bergens Historiske Forening.
- Bricka, C.F. (1887-1905) *Dansk biografisk Lexikon* (Bd. 1-19). København.
- Bull, E., Krogvig, A. & Gran, G. (1923) *Norsk biografisk leksikon* (Bd. 1). Aschehoug, Kristiania
- Bull, F. (1958). Norges litteratur fra reformasjonen til 1814. *Norsk litteraturhistorie* (Bd. 2). Aschehoug forlag, Oslo.
- Bull, Keyser, Leganger, Moltke, Møller, Strøm, Treschow og Wilse (1791) *Indbydelse til et Corresponderende Topographisk Selskab for Norge*. Christiania.
- Byberg, L. (2007). *Brukte bøker til bymann og bonde. Bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750-1815*. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Dahl, P. (1996). *Fra Stiftsarkiverne i Kristiania til Statsarkivet i Oslo: Statsarkivet i Oslo 1914-1995*.
- Dansk Biografisk Leksikon (DBL).
- De Fine, B. C. (1987) *Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse*. Rogaland historie- og ættesogelag. Stavanger.
- Deichman, C. (1777) IV. De Norske Guld-Ertzer, s. 93-122. V. Det gamle Norske Bergverk Golmsberg Kaldet, s. 123-144. VI. Historiske Efterretninger om Kongsberg Sølv-Verk, s. 145-274. VIII. Om den Kongsbergske Mynt og Sølv-Verkets Producter, s. 287-319. *Skrifter udi det Kjøbenhavnske Selskab*, 11, 93-319.
- Duchain, M. (1992). The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe. *American Archivist*, 55, 14-25.
- Duranti, L. (1994). The Concept of Appraisal and Archival Theory. *American Archivist*, 57, 328-344.
- Elstad, E. (2001). Notarius publicus i norsk rett. Vedlegg 1 (s. 32-176). *Ot.prp. nr. 81 (2000-2001)*.
- Eriksen, A. (2007). *Topografenes verden. Forminner og fortidsforståelse*. Pax forlag, Oslo.
- Eriksen, A. (2014). *From Antiquities to Heritage: Transformations of Cultural Memory*. New York. Berghahn books.
- Essendrop, J. (1761). *Physisk Oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield i Aggershuus Stift i Norge*. København.
- Faye, G. (1799). Beskrivelse over det Jarlsbergske sølvhaltige Bly- og Kobberverk, efter de af (1795) afdøde Erland Thoresen samlede Materialier. *Topographisk Journal for Norge*, 7(24), 1-101.
- Fet, J. (1995). *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn for 1840*. Universitetsforlaget.

- Fidjestøl, A.O. (2008). Etableringa av eit interkommunalt arkiv på Nord-Vestlandet. *Undervegs. Festskrift til Egil Nysæter*, 49-63. ABM-Media.
- Foss, J.G. og Sæther, S.B. (1984). *Beskrivelse over Hitterens Præstegield*. Samarbeidskomiteen for lokalhistorie for Frøya og Hitra.
- Friederich, M. (2018). *The Birth of the Archive. A History of Knowledge*. University of Michigan Press.
- Friis, P.C. (1727). *Norriges Og Omliggende Øers sandfærdige Beskrivelse*. København.
- Hammond H. (1787). *Den nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarkens og Trondheims Amt til Lappers og Finners Omvendelser, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727*. København.
- Hansen, H.J. (1973). *Det gamle rådhuset*. Bergen kommune.
- Heiberg, C. (1784). Forslag til Finmarkens Opkomst. *Hermoder*, 5(13). Christiania 1800, 87-124.
- Herstad, J. (2008). «Archivaren, - Gud bevar'en!»: Henrik Wergeland som riksarkivar. Riksarkivaren. Messel forlag.
- Hesselberg, P. N. (1780). *Efterretninger angaaende Strømsøe Bye*. Christiania.
- Hiorthøy, H.F. (1785). *Fysisk og Ekonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalens Provstie*. København.
- Hoel, O.L. (2009). *Justedalens kortelige Beskrivelse (1750)*. Jostedal historielag.
- Hoff, E. (1792-1794). Udkast til en Beskrivelse over Frederikshalds Bye og Frederiksteens Fæstning (m.v.), *Topographisk Journal for Norge*, 1-2(4-8).
- Holberg, L. (1729). *Dannemarks og Norges Beskrivelse*. København.
- Holm, P. (1794). Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter i Norge. *Topographisk Journal for Norge*, 2(8), 35-114.
- Jessen, J. E. (1767). Afhandling om de Norske Finners og Lappers Hedenske Religion. *Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. København, siste del, 1-82.
- Jessen, J. E. (1763). *Det Kongerige Norge, fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*. København.
- Juhasz, L (1977). Kommunearchivene i Norge. *Heimen*, 17, 261-268.
- Ketelaar, E. (2007). Muniments and monuments: the dawn of archives as cultural patrimony. *Archival Science*, 7, 343-357. <https://doi.org/10.1007/s10502-008-9060-3>
- Kiil, A. (1969). *Arkivkunnskap Statsarkiva*. Landslaget for bygde- og byhistorie. Universitetsforlaget.
- Kjølstad, T. (2012). Norge. Jörwall, L., Lönnroth L. & Nordström, G. (Red.). *Det globala minnet: nedslag i den internationella arkivhistorien (187-212)*. Skrifter utgivna av Riksarkivet: 34. Stockholm.

- Kocka, Jürgen (1988). *Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert: europäische Entwicklungen und deutsche Eigenarten*, Jürgen Kocka (Red.). *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich* (Bd. 1). Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 11-76.
- Kolderup-Rosenvinge, J. (1824). *Samling af gamle danske Love, fjerde del*. København.
- Lund, J. M. (1785) *Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge*. København.
- Løvenskiold, B. (1784). *Beskrivelse over Bradsbjerg Amts og Scheens Bye med sine Forsteder*. Christiania.
- Løvlien, A. (2000). *Statsarkivet i Trondheim 1850-2000: en beretning*. Trondheim.
- Løyland, M. (Red.). (2006). *Norge i 1743* (Bd. 4). Oslo. Riksarkivet og Solum forlag.
- Masdalen, K. (2015). *Historikeren som nasjonsbygger*. Seland, B. (Red.). *Selvstendighet og nasjonsbygging 1814-2014*, Agderseminaret 2014) Cappelen Damm, Oslo, 147-176.
- Melve, L. (2010). *Historie. Historieskriving frå antikken til i dag*. Dreyers forlag, Oslo.
- Müller, J. (1750). *Beskrivelse over Den ældste Kiøbstad i Norge, Tønsberg*. København
- Müller, J. (1772). *Forsøg til beskrivelse over Jarlsberg Provstie*. København.
- Nedrebø, Y. (1998-2007). Flere artikler. (1998: 5-10, 1999: 5-8, 2000: 5-8, 2001: 5-6, 2002: 5-6, 2007 (2): 39-44.) *Bergensposten*. Statsarkivet i Bergen.
- Nicolaysen, N. (1858). *Norske magasin. Skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen* (Bd. 1). Christiania.
- Nicolaysen, N. (1870). *Norske magasin. Skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen* (Bd. 3). Christiania.
- Norlin, H. (2006). *Magister Asp, Doct. Luths postilla och Sockerbagare Nyman. Bokauktioner i Uppsala 1783-1786*. Magisteruppsats, Uppsala universitet.
- Norsk biografisk leksikon (NBL)*.
- Næss, H. E. (2014). *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607-1797*. Riksarkivaren skriftserie 42.
- Olafsen, O. (1911). *Gjert Henriksen Milzow, Voss og Hardangers Prestehistorie*. Hardanger Historielag.
- Paus, H. (1752). *Samling af gamle norske Love*. København.
- Peters, K. (2018). Friction in the Archives: Access and the Politics of Record-Keeping in Revolutionary England. L. Corens, K. Peters & A. Walsham (Red.). *Archives & Information in the Early Modern World*. Proceedings of the British Academy, 212. Oxford University Press, 151-176.
- Pettersen, E. (1986). *Hamarkroniken*. Alvheim og Eide Akademisk forlag.
- Posner, E. (1940). Some Aspects of Archival Development Since the French Revolution. *The American Archivist*. July 1940, 3(3), 159-172. <https://doi.org/10.17723/aarc.3.3.q64h3343h663402j>
- Ramus, J. (1711). *Det gamle og hedenske Norge*.

- Ramus, J. (1715). *Norriges Beskrivelse*. København.
- Ramus, J. (1719). *Norriges Kongers Historie*. København.
- Robberstad, K. (1976) *Retts saga* (Bd. 1). Universitetsforlaget.
- Ropeid, A. (1970) Byhistorie og byhistorisk forskning, *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år, Landslaget for bygde- og byhistorie 50 år*. Universitetsforlaget, 113-136.
- Rosted, J. (1792-1808). *Topographisk Journal for Norge*. Christiania.
- Røgeberg, K.M. (Red.). (2003-2005): *Norge i 1743* (Bd. 1-3). Oslo, Riksarkivet og Solum forlag.
- Rørdam, H. F. (1867). *Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen. Tidsrummet fra Reformationen indtil Anders Vedel*. København.
- Sandmo, E. (2015). *Tid for historie. En bok om historiske spørsmål*. Universitetsforlaget.
- Sandnes, J. (1970). Lokallitteratur til omkring 1900. *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år: Landslaget for bygde- og byhistorie 50 år*. Universitetsforlaget, 13-32.
- Sandvig, B.C. & Suhm, P.F. (1780) *Samlinger til den danske Historie*, 1(1-3) København.
- Schnabel, M. (1781). *Udkast til en Beskrivelse over Hardanger i Bergens Stift i Norge samlet og sammeskrevet af sal. Hr. Marcus Schnabels efterladte Papirer ved Hans Strøm*. København.
- Schrøder, G. (1727). *Kort Historiske Beskrivelse over Friderichshald*. København.
- Schøning, G. (1762). *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken*. Winding. Trondheim.
- Schøning, G. (1778, 1979-1980) *Reise, som gjennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774 og 1775 paa H. M. Kongens Bekostning er gjort og beskreven*. Gyldendal, København. (Bd. 1-3). Tapir 1979-1980.
- Smith, A.C. (1796-1797). Beskrivelse over Trysild Præstegjeld i Østerdalen 1784. *Topographisk Journal for Norge*, 5-6(19-23). Christiania.
- Solberg, O. (1943). Finnmark omkring 1700. Hans Lilienskiolds *Speculum Boreale*, 2(4), *Nordnorske samlinger*. Etnografisk Museum. Oslo.
- Sommerfelt, O. H. (1799). Kort Beskrivelse over Finmarken. *Topographisk Journal for Norge*, 7(24), 101-179.
- Spørring, J. (1793). Relation angaaende Findmarcken. *Topographisk Journal for Norge*, 2(6), 52-144.
- Store norske leksikon (SNL).
- Storhaug, H. (1986). *Interkommunalt arkiv i Rogaland 1976-1986*. Stavanger.
- Storm, G. (1881). *Samlede Skrifter af Peder Clausson Friis*. Udgivne for den norske historiske Forening. Kristiania.
- Storm, G. & Karlsson, K. (1901). *Finmarkens Beskrivelse: brev til Pave Leo den 10de fra erkebiskep Erik Walkendorf*. Kristiania.

- Storm, G. (1968). *To norske historisk-topografiske skrifter fra 1500-tallet*. Universitetsforlaget.
- Strøm, H. (1762). *Fysisk og oekonomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør*. Sorø.
- Strøm, H. (1784). *Fysisk-Oekonomisk Beskrivelse over Eger – Præstegjeld i Aggershuus Stift i Norge*. København.
- Supphellen, S (1979). Den historisk-topografiske litteraturen i Noreg i siste halvparten av 1700-talet, regionalisme eller nasjonalisme? *Heimen* 18(4), 198-211.
- Svestad, A. (1995). *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sweet, R. (2004). *Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain*. London. Hambledon & London.
- Swenson, A. (2013). *The Rise of Heritage. Preserving the Past in France, Germany and England, 1789–1914*. Cambridge University Press.
- Thime, T. (2016). *Til Underretning for Posteriteten: Arkiv og arkivbeskrivelse i Norge fram til 1817*. Riksarkivaren skriftserie 44. Oslo.
- Thime, T. (2019). De første regionale arkivdepotene. Lens-, stifts- og amtsarkiv 1587-1914. *Historisk tidsskrift*, 98(1), 49–67.
- Thime, T. (2021). Af ingen Betydning: Peter Vogt, Andreas Lachman og Carl Deichman Møller. Verdivurdering av arkiver 1732-1804. *Norsk Arkivforum* 27, 13-53.
- Thime, T. (2023). The archival scene in early modern Norway. *Archival Science*, 23, 569–590. <https://doi.org/10.1007/s10502-023-09420-y>
- Thingsrud, L. (1987). Kommunearkivet i Oslo: historisk gullgrube i Rådhuset. *St. Hallvard*, 65, 13-19.
- Thue F.W. (1789). *Forsøg til Beskrivelse over Kragerøe Kiøbsted og Langesunds-Fjorden, eller Scheens Kiøbsted med dens Ladesteder*. København.
- Vislie, G. (1925). *Bergens rimkrønike*. Oslo.
- Wiel, I. (1802-1805). Beskrivelse over Ringeriges og Hallingdals Fogderie. *Topographisk Journal for Norge*, 9(30-32). Christiania.
- Wiesener, A.M. (1914). Byens arkiver. Geelmuyden & Schetelig (Red.), «*Bergen 1814-1914*» bind 1. Bergen 1914. 574-581.
- Wille, H.J. (1786). *Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre-Tellemarken i Norge*. København.
- Wilse, J.N. (1779). *Fysisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld* (Bd. 2). Christiania.
- Wilse, J.N. (1791, 1796) Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld. *Topographisk Journal for Norge*, 2(2), 1–91, 4(16), 115–128, 5(18), 1–76. Christiania.
- Øverland, O. A. (1909). *Det Kgl. Selskap for Norges Vels Historie gjennem hundre Aar: 1809-1909. 1 : Vicestatholder Prins Fredrik av Hessens præsidium 1809-1813*. Kristiania.

Vedlegg 1: Historiske og historisk-topografiske verk

1540: Størssøn, Mattis: Den norske krønike. Norske Kongers Krønicke og bedriff, indtil unge Kong Haagens tid, som døde: Anno Domini 1263. Udset aff gammel Norske paa Danske, trolig 1540-årene, utg. ved J. Mortensen, København 1594. 1553: Ukjent: Gammel Beskrivelse om Hammer Bye paa Hedemarken. 1560: Christensen, Henrik: Bergens rimkrønike. 1560: Størssøn, Mattis: Kort Beretning om Kiøbmændene ved Bryggen og deres første Indkommelse i Bergen. 1567: Beyer, Absalon Pedersson: Om Norgis Rige. 1560: Ukjent: "Bergens Fundats". 1571: Beyer, Absalon Pedersson: Oration om Mester Geble. 1591: Schønnebøl, Erik Hansen: Lofotens och Vestraalens Beskriffuelse. 1597: Schønnebøl, Erik Hansen: Ganndske Nommedalls leens beskriffuelse. 1599: Friis, Peder Claussøn: «kort Extrakt af Norriges Chronica». 1606: Gunnarssøn, Hallvard: Chronicon Regum Norvegiæ. 1609: Friis, Peder Claussøn: Stavangers beskrivelse. 1613: Friis, Peder Claussøn: Norriges Beskrivelse. 1633: Ukjent, : Om Agershuus (slott). 1668-: Leganger, Iver: Wiigs Præstegield udi Sogns Proffstie. 1674: Edvardsen, Edvard: Den Wiit-berømte, Den i forstum Dage Kongelige Residentzis, oc endnu høy-Privilegerede Kiøb-oc Handel-Stad Bergen udi Norrige. 1678: Miltzow, Gert: Presbyterologia Norwegico-Wos-Hardangriana. 1689: Lund, Nils Mortensen: Snaasens Kald og Kirce-beskaffenhed 1689. 1689: Ramus, Jonas: Nori Regnum. 1695-: Lilienskiold, Hans: Om Findmarchen. 1695: Lilienskiold, Hans: Finmarchens beskri-fuelsis. 1696: Dass, Petter: Nordlands Beskrivelse, Som er Helgelands, Saltens, Lofodens, Westeraalens, Senniens og Tromsens Fogderier. 1698-: Lilienskiold, Hans: Nordens Ære-Støtte, eller om de Nordiske folkefløtninger. 1698-1701: Lilienskiold, Hans: Speculum Boreale. 1702-: Ramus, Jonas: Ulysses Et Otinus Unus & idem. 1711-: Torfæus, Tormod: Historia rerum Norvegicarum. 1715: Ramus, Jonas: Norriges Beskrivelse. 1717: Westen, Thomas von: Findmarchens Beschrifuelse Sa uit Jeg Vnderschrefne Hafuer Erfahrit Ao 1683. 1719: Ramus, Jonas: Norriges Kongers Historie. 1722: Fasting, Claus: Een Historisk Beskrivelse om Bergen udi Norge. 1727: Schrøder, Johannes: Kort Historiske Beskrivelse over Friderichshald. 1729: Holberg, Ludvig: Dannemarks og Norges Beskrivelse. 1734: Sporryng, Jørgen: Relation angaaende Findmarcken. 1737:

Holberg, Ludvig: Bergens Beskrivelse. 1743: Wiel, Ivar: Beskrivelse over Ringes og Hallingdals Fogderie. 1745: Bendix Christian, de Fine: Stavanger Ampetes udførlige Beskrivelse. 1747: Holberg, Ludvig: Danmarks og Norges Søehistorie. 1750-: Schøning, Gerhard: Nogle Anmærkninger over vore gamle nordiske Forfædres Giftermaal og Bryllupper. 1750: Foss, Mathias: Justedalens kortelige Beskrivelse. 1750: Müller, Jens: Beskrivelse over den eldste Kiøbstad i Norge, Tonsberg. 1750: Müller, Jens: Tonsberg. Med et Anhang om det Kongelige Salt- og Tegl-verk ved Tonsberg. 1751: Schøning, Gerhard: Forsøg til de Nordiske Landes, særdeles Norges, gamle Geographie. 1752: Pontoppidan, Erik: Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie. 1753: Pontoppidan, Erik: Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie. 1757: Schøning, Gerhard: Forsøg til Forbedringer i den gamle Danske og Norske Historie. 1760: Ukjent: Efterretning om Inderøens fogderie (1760-årene). 1761: Essendrop, Jens: Physisk Oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield i Aggershuus Stift i Norge efter egen Undersøgelse. 1762: Strøm, Hans: Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør. 1762: Schøning, Gerhard: Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken. 1763: Jessen-S, Erich Johan: Det Kongerige Norge, fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand. 1764: Meyer, Hildebrandt: Forsøg paa Samlinger til den Bergenske Kirke-Historie. 1764: Meyer, Hildebrandt: Samlinger til den Berømmelige og Navnkundige Norske Handels-Stad Bergens Beskrivelse. 1764: Rested, Hans Rasmussen: Hæggen og Frølands Beskrivelse. 1767: Jessen-S, Erich Johan: Afhandling om de Norske Finners og Lappers Hedenske Religion med en Tegning af en Rune-Bomme. 1767: Leem, Knud: Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse. 1768-: Sommerfelt, Christian: Forsøg om Rydnings-Verket i Norge. 1769: Schøning, Gerhard: Afhandling om de Norskes og endel andre Nordiske Folkes Oprindelse. 1770: Seehus, Hans Michael: Beskrivelse over Nordfjord Herred i Bergens Sticht. 1771: Blichfeld, Henrich Frantzen: Kort Efterretning om Bergverket i Sundhordlehn udi Bergens Stift i Norge. 1771: Gjellebøl, Reier: Naturlig og oeconomisk Beskrivelse over Hølands Præstegield i Agershuus-Stift i Norge. 1771-1773: Schøning, Gerhard: Norges

Riiges historie (Bd. 1-2). 1772: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om brygd-fiskeriet i Nordlanden i Norrige. 1772: Müller, Jens: Forsøg til beskrivelse over Jarlsberg Provstie. 1773-1775: Schøning, Gerhard: Reise, som gennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774 og 1775 paa H. M. Kongens Bekostning er gjort og beskreven. 1774: Støren, Johan: Hitterøens beskrivelse. 1777: Deichman, Carl: Historiske Efterretninger om Sølv-Verket Kongsberg. 1777: Deichman, Carl: Om det gamle Norske Berg-Verk Golmsberg kaldet!. 1777: Deichman, Carl: Om den Kongbergske Mynt og Sølv-Verkets Producter. 1777: Gjellebøl, Reier: Beskrivelse over Sætersdalen i Christiansands Stift. 1779: Arentz, Hans: Beskrivelse over Stavanger Amt i Norge. 1779: Wilse, Jacob Nicolai: Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld og Egn i Aggershuu-Stift udi Norge. 1780: Hesselberg, Peder Nyeberg: Efterretninger angaaende Strømsøe Bye, Jurisdiction, Kirke tilligemed Kirke-Fundaz og Præster. 1780: Krogh, Jens Andreas: Efterretninger om Provstiet Nordfjord i Bergens Stift i Norge. 1781: Bradt, David Eberhard: Beskrivelse over Valløe Saltværk. 1781: Bradt, David Eberhard: Om Guldværket i Edsvold i Norge. 1781: Bradt, David Eberhard: Kort Beskrivelse over det Kongelige Modumske Blaaafarveverk i Buskeruds Amt. 1781: Schnabel, Marcus: Udkast til en Beskrivelse over Hardanger i Bergens Stift i Norge samlet og sammeskrevet af sal. Hr. Marcus Schnabels efterladte Papirer ved Hans Strøm. 1781: Schøning, Gerhard: Norges Riges Historie Tredie Deel indeholdende Rigets Historie fra Kong Hagen Adelstein-Fostres Død til Kong Olaf Trygguesøns Ankomst til Regjeringen. 1784: Bang, Peder Schwane: Beskrivelse over Hitterens Præstegjeld. 1784: Heiberg, Christen: Forslag til Finmarkens Opkomst, 1784. 1784: Løvenskiold, Bartholomeus: Beskrivelse over Bradsbierg Amts og Scheens Bye med sine Forsteder. 1784: Smith, Axel Christian: Beskrivelse over Trysild Præstegjeld i Østerdalen 1784. 1784: Strøm, Hans: Physisk-Oeconomisk Beskrivelse over Eger – Præstegjæld i Aggershuus Stift i Norge. 1785: Hiorthøy, Hugo Friderich: Physisk og Ekonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalens Provstie. 1785: Lund, Johann Michael: Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge. 1786: Wille, Hans Jacob: Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre-Tellemarken i Norge. 1787: Hammond, Hans: Den nordiske Missions-Historie i Nordlandene,

Finmarkens og Trondheims Amt til Lappers og Finners Omvendelser, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727. 1787: Strøm, Hans: Om Norske Fabriker. Om Fabriker i Aggersnus Stift i Norge. 1789: Thue, Friderich Wilhelm: Forsøg til Beskrivelse over Kragerøe Kiøbsted og Langesunds-Fjorden, eller Scheens Kiøbsted med dens Ladesteder, samtlig beliggende i Bradsberg Amt og Aggershuus Stift i Norge. 1790: Sommerfelt, Christian: Efterretninger angaaende Christians Amt. 1790: Rosenwinge, Eiler Hagerup: Noget om Nordlandene, især om Saltens fogderi. 1791: Wilse, Jacob Nicolai: Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld. 1792: Bassøe, Hieronymus: Forsøg til en Beskrivelse over Rødenæs, Schibtvædt og Ræhestad Præstegjælde. 1792: Hoff, Engebret: Udkast til en Beskrivelse over Frederikshalds Bye og Frederiksteens Fæstning med de tvende nærmest dertil grændsende Præstegjeld Idde og Berg, beliggende udi Aggershus Stift, det Smaaleenske Amt og Nedre Borgesyssels Provstie i Norge, tilligemed Geographisk Kort over Samme. 1792: Leganger, Christopher Munthe: Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Edsvold Jernverk. 1793: Arentz, Hans: Beskrivelse over Søndfjord. 1793: Rosted, Jacob: Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Alunverket ved Opslo. 1793: Zetlitz, Jens: Eegenæs. Et Digt med Anmærkninger. 1794-1795: Holm, Peter: Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter i Norge. 1794: Hammer, Christopher: Sognebe-Beskrivelse over Hadeland udi Aggershuus Stift i Norge tilligemed et geographisk Kort og Tegning over de tvende Grans Hoved-Kirker paa en Kirkegaard. 1795: Sommerfelt, Christian: Efterretninger angaaende Christians Amt. 1795: Thue, Friderich Wilhelm: F. W. Thues Bidrag til Hoff's Beskrivelse over Friderkshald. 1796: Bing, Lars Hess: Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne, samt Grønland. 1796: Schelven, Andreas: Noget om Laurvigs Grevskab. 1796: Thue, Friderich Wilhelm: Korte Efterretninger om Kjøbstæden Christiansund paa Nordmør. 1797: From, Nils Gottske: Beskrivelse over Aure Præstegjeld paa Nordmør. 1797: von Sommerschild, Henrik Christoffer: Forsøg til en topographisk Beskrivelse over Nummedals Fogderie. 1799: Faye, Gerhard: Beskrivelse over det Jarlsbergiske sølvhaltige Bly- og Kobberverk, efter de af (1795) afdøde Erland Thoresen samlede Materialier. 1799: Sommerfelt, Ole Hannibal: Kort Beskrivelse over Finmarken.

Vedlegg 2: Topografiske verk uten historiske opplysninger

1729: Corneliussen, Cornelius: Beretning om vestre Raabygdelaugets Fogderi
1723. 1743: Ruge, Hermann: Waldresia reserata, Beskrivelse over Provindsen Valders). 1770: Friis, Nicolaus Christian: Afhandling om Fiskerierne i Nordlandene. 1770: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om sill-fiskeriet uti Norrlandene i Norrige. 1770: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om torsk-fiskeriet i Norrige. 1770: Friis, Nicolaus Christian: Afhandling om Nordlands Fiske-Vahrsers Export og Afsættelse. 1771: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om grå-siks-fiskeriet uti Nordlanden i Norrige. 1771: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om hälle-flundre och flundre-fiskeriet uti Nordlanden i Norrige. 1771: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om Brygd-Fiskeriet i Nordlanden i Norrige. 1772: Bull, Hendrik: Noget om Nordlands Amt. 1781: Bradt, David Eberhard: Om Glasværkerne i Norge. 1792: Kølle, Christian: Kort Beskrivelse over Snarøen, en liten Gaard ved Christiania. 1795: Wilse, Jacob Nicolai: Om Forskiællen paa Moraliteten i Bøyderne overalt i Norge og sammes Aarsager. 1799: Krogh, M. B.: Oekonomiske Efterretninger om Vesteraalens og Lofotens Fogderier i Nordlandene.